

А. Л. ШНИРМАН.

ШАКИРДЛЭРИН ШЭХСИЙЭТИНИ ӨЙРЭНМЭЙН ПСИХОЛОЖИ ЭСАСЛАРЫ

I.

Шакирдин шэхсийэтини хэртэ-рэфли вэ дэриндэн өйрэнмэк олдугча мүнүм мäsэлэдиp. Бунун зэрури олдуғуну хэр бир совет мүэллими айдын суратда баша дүшүр. Шакирди тэрбийэлэндирмэк тэкчэ синиф рэһбэринин дейил, хэр бир мүэллимин вэзифэси олдуғу кими, шакирди өйрэнмэк дэ ялныз синиф рэһбэринин дейил, һемин синифдэ дэрс дейэн бүтүн мүэллимлэрин вэзифэсидир.

Она көрө шакирдин шэхсийэтини өйрэнмэк үсулуна яхшы йийэләнмэк мүэллим үчүн мүстөсна дэрэчэдэ мүнүм эһэмийэтэ маликдир.

Биз бу мэгалэдэ шакирдлэрин шэхсийэтини өйрэнмэк үсулунун психоложи эсасларына вэ эмэли тэшкилинэ аид бир сыра мэлумат вермэк истэйирик.

Бизим мэгсэдимиз ашағыдакы үч эсас суала чаваб вермэкдир: 1—мүэллим кими өйрәнмэлидир; 2—хэр бир шакирддэ нэйи өйрәнмэлидир вэ 3—шакирдин шэхсийэтини нечэ өйрәнмэк лазымдыр.

Таманилэ айдындыр ки, мүэллим бүтүн шакирдлэрини яхшы танымалыдыр. Лакин тэчрүбэдэ бэ'зэн белэ олмур. Чох вахт мүэллим ялныз тэдрис материалыны пис мөнимсэйн, яхуд өз эхлагы илэ мүэллими «нараһат» эдэн шакирдлэри өйрәнмэйэ башлайыр. Мүэллимэ Демина йолдаш языр: «Биз интизамы познлара гаршы мүбаризэйэ уюб онлара олдугча чох диггэт веририк. Ша-

кирдлэрин эсас күтлэсини исэ ядымыздан чыхарырыг»¹. Белэ һаллар эн пис һадисэлэрлэ нэтичэләнэ билэр.

Хэр шейдэн эввэл эн яхшы, эн исте'дадлы шакирдлэрдэн бәһс эдэк. Белэ шакирдлэр өз дэрс мүвәффәгийәтлэри вэ ади эхлаглары илэ мүэллими нараһат этмирлэр. Лакин онлары башга бир тәһлүкэ даһа чох һэдэлэйиp: онлар хэр шейи асанлыгла өйрәнэ билдиклэри үчүн бэ'зэн зәһмәт чәкмэйэ адәт этмир, чәтинликлэрлэ мүбаризэ апармаг бачарығына малик олмурлар. Макаренко һаглы олараг шакирдин зәһмәтэ олан һәвәсини ярадычылыг эмәйинин зэрури мәнбәи адландырыр, зәһмәтэ алышмаян бу нөв исте'дадлы шакирдлэрдэн бэ'зэн зәиф ирадәли, мүэййән гәти сәчиййәйэ малик олаян, хэр шейи һазыр әлдә этмәйэ өйрәнмиш вэ өз исте'дадыны инкишаф этдирмэк үчүн мүнтәзәм суратдә ишләмәйән адамлар етишир. Бүтүн буиларын нәтичәсиндә ахырда инсачын өз исте'дад вэ габилиийәтин дэ сөнүб итә билир вэ дүзкүн тәрбийә верилдикдә чәмиййәт үчүн файдалы ола билән адам бир чох дәйәрли хүсүсийәтләриндән мәһрум олур.

Педагожи институтунун талибэлэриндән бириси өз мәктәб һәтындан бәһс эдәрәк языр: «Мән биринчи си-

¹ «Учительская газета», 17 август. 1946-чы ил.

пифдэн алтынчы синифэдэк һәмншә әлачы олмушам, лакин яхшы охумагымы гәтһийән мәктәбдән хариш-дә сәйлә чалышмағымла изәһ этмәк олмазды. Мәним яддасын яхшы иди, көзүмлә көрдүйүмү даһа яхшы яд-да сахлайырдым. Яхшы чаваб вер-мәк үчүн материалы бир дәфә тә-ләсик охумаг мәһә кифайәт эдирди. Мән дәрси адәтән трамвайда, тәнәф-фүсдә, әввәлки дәрсдә соргу зам-ны һазырлайырдым. Мән һәтта мәк-тәбә кедәндә йолда да китаб оху-мағы өйрәнмишдим вә бунун үстүн-дә күчәдән кечәһләр дәфәләрлә мә-ни мезәммәт этмишдиләр.

VII синифдә мән чидди охумағы вә эвдә чох мәшғул олмағы гәрәра алмышдым, лакин тәдрис или баи-ланды, гәрар исә енә гәрар олараг галды. Мәктәбдән эвә гайыдан ки-ми дәрһал китаб охумаға башлә-йырдым (әлбәттә, дәрс китабы йәх, башга китаблар охуюрдум) вә бу гираәт бә'зән кечә саат 3—4-дәк давам эдирди. Дәрсләри исә енә әввәлки киһи аяг үстә, тәләсә-тәлә-сә һазырлайырдым....

Ялчыз VIII синифдә риязһийәт муәллимһи бу шакирдһи иш үслубу-на диггәт вериб һәмһи чидди гүсуру арадан галдырмаг үчүн шакирдлә мүнәтәзәм сурәтдә ишләмәйә баш-ламышдыр. Талибә азыр: «В. В. һәр күн дәрсдән сонра мәһи тригоно-метрияһи өйрәнмәйә сахлайырды. Мән узун мүддәт әләвә мәшғәләдән боюн гачырыб буну бәһанә кәтирир-дим ки, һамысы бирдир, тригоно-метрияһи ә'ла өйрәнә билмәйәчәйм. Муәллим исә мәһә бунун әксини де-йирди. Дәрсдә «ә'ла» алмадыгда о дәрсин ахырында мәһи сахлайыр вә һәмһи материалы бир дә сорушур-ду. Мән башгасынын көмәйһнә мү-рачиәт этмәмәк үчүн эвдә инадла чалышмаға башладым. Бунун нәһи-чәси өзүнү тез көстәрди. Рүбүн ахырында риязһийәтһи бүтүн үч бәһ-синдән «5» алдым. Бу мәһи зәһ-мәтлә газандығым биринчи гиймәт иди вә она көрә бүтүн гиймәтләрим-дән әзиз иди».

Инди талибә өз муәллимһини дә-

рин минһәтларлыг һиссәлә хатыр-лайыр. О талибәнһи билһийһини нә гәдәр сәтһи вә гейри-мәһкәм олду-ғуну илк дәфә талибәлә һиссә әг-дирмиш вә ону «мүнәтәзәм ишләмәйә өйрәтмишдир».

«Гүввәтһи» шакирди һәдәләйән вә муәллимдән диггәт тәләб эдән тәһ-лүкә тәкчә зәһмәт вәрдиһиниһи ол-мамасы вә һиһи сәтһи көрмәк мәй-ли дейилдир. Бә'зән йүксәк дәрс музәффәгийәтинә вә заһирән яхшы әхлагла малик олан шакирдһи шәх-сийәтиндә совет адамына яд олаһи фәрдиһийәтчилиг һисси, коллектив-дән айырмаг мәйлләри кизләһиә. Мәктәбләдә бу мәһфи шәхси хүсу-сийәтләрин әмәлә кәлмәйә башла-масыны вахтында көрмәк вә бун-лары арадан галдырмаг үчүн вах-тыһла өлчү көтүрмәк сон дәрәжә чидди мәсәләдир.

Бә'зи педагоғлар дәрс музәффә-гийәти вә әхлагы илә (нә яхшы, нә дә пис тәрәфдән) хүсуһи олараг сечилмәйән «орта» шакирдләри әһ «гүввәли» шакирдләрә нисбәтән да-һа аз таныйырлар. Чох вахт педа-ғоғ белә шакирд һағгында үмумий-йәтлә һеч бир шей дейә билмир; о шакирдһи нә яхшы кейһийәтләри-ни билир, нә дә мәһфи тәрәфләрини. Белә педагоғ чох вахт илләр кеч-дикдән сонра һеч бир истәдады илә сечилмәйән шакирдһини көркәмли хадим киһи, көзәл совет вәтән-пәрвәри киһи танынмасына, яхуд әксинә, һәятын чәтинликләрилә үз-үзә кәлдикдә һәмһи шакирдһи йүк-сәк мә'нәви сәвийәдә дура билмә-мәһиә тәәччүб галмаға мәчбур олур.

Муәллимһи бә'зи шакирдләриһи танымамасы тәкчә илләр кечдикдән сонра йох, әһ яхын заманда да көзләһилмәйән пис нәтичәләр верә билир.

Бу чәһәтдән Ленинград мәктәблә-риниһи бирисиндә IX синифдә охуяһи С. Натаһаныһи әһвалаты чох ибрат-амиздир. О, синифдә һеч бир шейлә хүсуһи фәргләһириди: чох көзәл охумаса да яхшы охуюрду, интиза-мы позмурду, ичтиһан тапшырығлә-

ры вичданла еринэ етирирди, аз яшлы мэкэблилэрэ һавэслэ көмэк эдирди. Мүэйһэн вахтадэк Наташа нэ синиф рәһбәринин, нэ башга мүәллимләрин, нэ дә мэкэб рәһбәрләринин диггәтини чәлб этмәмишди. Тәсәдүфән ашкар олмуш бә'зи мәсәләләр бүтүн мэкәбни она гаршы мүнәсибәтини кәскин сурәтдә дәйишдирди. Һәр шейдән әввәл мә'лум олду ки, гыз эвдә мә'нәви чәһәтдән сон дәрәчә ағыр бир вәзийәтдә яшайыр: анасы Наташанын севимли атасындан бошанмыш, башгасына әрә кетмишдир. Өкәй атасы Наташа үчүн вә Наташа өкәй атасы үчүн сөзүн там мә'насында бир һечдир. Наташа нәнәсипкилдә яшадығы: үчүн анасы илә дә руһән яхынлыг эдә билмир, онунла кечкеч көрүшүр. Гыса десәк, гыз сәдәчә тәкдир вә өз тәклийн үчүн чох дәрин һәйәчан кечирир. О, мэкәбдә дә өз фикирләрини дейә биләчәйи, өз шүбһә вә үмидләрини ача биләчәйи яхыя бир адам тапмамышдыр. О, нечә олмушдурса синиф йолдашлары илә үмуми дил тапа билмәмишдир, һәгиги яхын рафиғәси йокдур. Мүәллимләр, хүсусилә синиф рәһбәри Наташә киһәйәт гәдәр мейрибан янашмамышлар, һалбуки бу мейрибанлыг ана гайғысыны вә ана мәнәббәтини һеч олмаса бир гәдәр әвәз эдә биләрди. Гызын ағыр тәнһалығы вәрәм хәстәлийиндән даһа да дөзүлмәз олду. Инди о тәзтәз дәрәс бурахмаға мәчбур олурду. Гызын хәстәлийини нә мэкәбдә, нә дә эвдә вахтында һисс этмәмишдиләр. Мүәличә хәстәлийин сағалмасына зәиф тә'сир кәстәрди вә гыз артыг өзүнү өлүмә мәһкум олмуш бир адам кими һисс эдирди.

Бүтүн бу һадисәләр ашкар олду: дан сонра мэкәб Наташанын һәят шәраитини көкүндән дәйишмәк үчүн бүтүн зәрури тәдбирләри еринә етирди. Гыза киһәйәт гәдәр диггәт етирилмәсәйди, онун һәгиги һәят шәранти өйрәнилмәсәйди бүтүн бунларын нечә фәһианә нәтичәләр вәрә

биләчәйини тәсәввүр этмәк чәтип дейилдир.

Демәк, мүәллим яһныз башгаларындан сечилән (пис вә я яхшы хүсусийәтләрилә) шакирдләри дейил, бүтүн шакирдләрини вә бунларын һәр бирини айрыча танымалы вә өйрәнмәлидир. «Мүәллим кими өйрәнмәлидир?» суалынын еканә дүзкүн чавабы бундан ибарәтдир.

II.

«Һәр бир шакирддә нәйи өйрәнмәк лазымдыр?» суалына даһа кәниш вә әтрафлы чаваб верилмәлидир.

Чох вахт мэкәблянин психоложи чәһәтдән өйрәнилмәсини белә тәсәввүр эдирләр: ушағын эһсасат вә ~~гаврама~~ ~~ялдам~~ хүсусийәтләрини, онун ~~тәсәввүр~~ ~~тәфәккүр~~, һисс, ирадә хүсусийәтләрини өйрәнмәк, сонра исә лап ахырда хасийәтини дә тәйин этмәк лазымдыр. Бу нөгтейи-нәзәрдән психоложидән һәр һансы тәдريس китабынын мүндрәчәти шакирдләрин өйрәнилмәси үчүн програм, яхуд «схема» ола биләр.

Мэкәблянин «психоложи» өйрәнилмәси һагғында бу чүр тәсәввүр көһнә эн'әнәви «функционал» психоложидән доғур. «Функционал» психоложи психиканын вә шуурун мүрәккәб һадисәләрини куя бир-бириндән асылы олмаяраг мүстәгилл инкишаф эдән айры-айры «функциялара» (вәзифәләрә) бөлүр.

Бу нөгтейи-нәзәр совет психоложи элминин әсас ганунларына гәтийһән уйғун кәлмир. Совет психоложи элми эн'әнәви идеалист психоложи элминин мүчәррәд функционаллығыны рәдд эдир. Совет элми, психоложи тәдгигатын әсасыны чанлы, конкрет шәхси онун фәрди психоложи хүсусийәтләринин бүтүн өзүнә мәнхус кейфийәтләрилә өйрәнмәкдә көрүр.

Совет психолоғу айры-айры руһи просесләрин хүсусийәтләрини дейил, шәхсийәтин даһа мүрәккәб олан интеграл хассәләрини өйрәнир. О, руһи просесләрә мүстәгилл «функ-

сиялар» кими дейил, ваһид вә там инсан шәхсийәтинин бир-бирилә сых бағлы олан чәһәтләри кимл бахыр. Психоложи тәдғигат совет психолоғу үчүн һәр шейдән әввәл инсан фәалийәтинин истигамәтинин (нәйә доғру йәнәлдийини) вә әсәс мәғсәдинин, онун исте'лад вә габилийәтинин, хасийәт вә темпераментини (мәзачыны) өйрәнмәк дәмәкдир. Айры-айры руһи просесләрин хусусийәтләринә кәлдикдә бунлар әсәс әтибарилә шәхсийәтин мүнһүм вә давамлы хусусийәтләрини тәшкил этдикдә, йә'ни инсан сәчийәсинин хусусийәтләринә чеврилдикдә психолоғу марағландыра биләрләр.

Шакирдләрин шәхсийәтинин һансы хусусийәтләри, хассәләри, яхуд чәһәтләри психоложи чәһәтдән өйрәнилмәлидир?

Шәхсийәтин айры-айры хусусийәтләри сон дәрәчәдә чохдур. Лакин бунларын һамысыны охшау әләмәтләринә көрә сайча нисбәтән аз олан группара айырмағ мүмкүндур.

Шәхсийәтин ән мүнһүм тәрәфи һәр шейдән әввәл онун **мәғсәд ардычылығы** илә билаваситә вә ән чох бағлы олан хусусийәтләридир. Мәғсәд ардычылығы (йә'ни фәалийәтинин һансы мәғсәдә йәнәлдилмәси) исә өз нөвбәсиндә инсанын дүнякөрүшү илә, онун әтигады илә айрылмас сурәтдә бағлы олуру. Инсаны сәчийәләндирән һәр шейдән әввәл онун әтигадынын мәзмуну, камиллийи, еткинлик дәрәжәси, дәринлийи вә давамлылығыдыр. Шәхсийәтин һәмин бу хусусийәтләри группара онун интересләринин (нәвәс вә марағынын) әсәс хусусийәтләри—бу интересләрин мүйәйән мәғсәдә доғру йәнәлдилмиш олмасы, дәринлийи, данмиллийи, нә дәрәчәдә шуурлу олмасы дахилдир. Инсанын мадди вә мә'нәви тәләбләри даирәсинин хусусийәтләри, онун шейләрә гаршы мүнәсибәтнин, шейләри сечмәк габилийәтинин тә'йин эдән зөвгләринин хусусийәтләри; онун инсанлары сечә билмәк габилийәтинин

сәчийәләндирән достлуғ әлағәләр, һәмчинин бир сыра мә'нәви адәтләри снә һәммин група анддыр. Мә'нәви адәтләр әтигаддан доған шуурлу әгидәләрлә барабәр инсанын ичти-маи әхлағ нормаларына, фәалийәт нөвләринә вә һәр шейдән әввәл зәһмәтә гаршы мүнәсибәтнин сәчийәләндирир.

Шәхсийәтин хусусийәтләринин икинчи бөйүк группу инсанын башга адамларга гаршы мүнәсибәтиндә ифадә олунур. Бурая шәхсийәтин меһрибанлығы, үрәин ачығлығы, яхуд һәр шейи кизләтмәси, доғручуллуғу, яхуд яланчылығы, сәмиийәтин, яхуд икнүзүлүлүйү, һәр кәсә әтибар әтмәси, яхуд һәр кәсдән шүбһәли олмасы, нәзакәтли, яхуд кобуш, мәрһәмәтли, яхуд кинли, гағйәкеш, яхуд инсанларга гаршы әтикасyz олмасы кими хусусийәтләри дахилдир.

Инсанын өзүнә гаршы мүнәсибәтини ифадә эдән вә мүтләғ ону башга адамларга гаршы мүнәсибәтинә тәсир эдән шәхси хусусийәтләр группу хусуси ер тутур. Бу хусусийәтләр өзүнә инанмағ, өзүндән мүшәбһиһ олмағ, сыртгылык, мәғрурлуғ, худпәсәндлик, яхуд әксинә тәвазә'карлык, утанчағлык вә башга һалларда тәзаһүр эдир. Инсанын хасийәти яхшы вә я пис, йүнкүл, яхуд ағыр, адамларла йола кедән, яхуд йола кетмәйән хасийәт кими тә'йин эдилрикән илк нөвбәдә шәхсийәтин мәһз бүтүн бу хусусийәтләри нәзәрә алыныр.

Шәхсийәт хусусийәтләринин башга бир группу инсанын **ирадә кейфийәтләриндән** ибарәтдир. Бурая өзүнү мөһкәм сахлая билмәк, давамлылык, инадкарлык, чәвиклик, өз һиссләрини сахлая билмәк, тәшәббүскарлык дахилдир. Шәхсийәтин ирадә кейфийәтләринин һағлы оларағ «инсан сәчийәсинин фәғәрәсүтүнү» адландырырлар. Башга адамларга мүнәсибәти ифадә эдән шәхси хусусийәтләрлә бирликдә ирадә кейфийәтләри инсан сәчийәсинин «өзәйини» тәшкил эдир. Үмуми һаятда бизим хасийәтин (сә-

чиййэ) күчү адландырдығымыз хүсүсиййэт хейли дэрэчэдэ бу кейфий-йэтлэрдэн асылыдыр. (Ади һэятда биз күчлү хасиййэт вэ гүввэли ирадэ, зэйф хасиййэт вэ зэйф ирадэ, сэчиййэсизлик вэ ирадэсизлик мэф-һумларыны демэк олар ки, эйни-лашдиририк). Лакин гейд этмэк лазымдыр ки, к/члү сэчиййэ илк нөв-бэдэ инсанын эткин вэ айдын дүни-көрүшүндэн доған дэрин вэ мөһ-көм э'тигадлара эсасланмалыдыр. Ялныз бу тэшкилэдици эсасын ях-шы ирадэ кейфийэтлэрилэ бирлэш-мэси нэтичэсиндэ һэгигэтэн күчлү сэчиййэ ярана билэр.

Шэхсиййэтин хүсүсиййэтлэринин дикур групуна онун давамлы ин-теллектуал (зёһни) хассэлэри да-хилдир. Бунлар инсан ағлынын өзү-нэ мэхсус хүсүсиййэтлэриндэн, онун ити ағла малик олмасындан, дэрин дүшүнмэсиндэн, ағылла дүшүнэрэк һэрэкэт этмэсиндэн, узағы көрмө-синдэн, мүшаһидэ габиллийэтиндэн, чэлд чыхыш йолу тапа билмэсиндэн, парлаг вэ срижинал тэсэввүрэ ма-лик олмасындан, мүстэгилл мүһа-кимэлэр йүрүдэ билмэсиндэн вэ саирэлэрдэн ибарэтдир.

Нәһайэт, инсан шэхсиййэти хүсү-сиййэтлэринин сон групуна онун эмосионал хассэлэри дахилдир. Бу-рая ялныз һисслэрин үмүми эмосионал һэссаслыгы вэ давамлылығы, йә'ни темпераментин хүсүсиййэтлэ-ри дейил, һисслэрин дэринлийи вэ тэзэлийи, али, хүсүсилэ мәнәви һисслэрин инкишаф сөвиййэси вэ онларын үстүнлүк газанан характе-ри анддир.

Шэхсиййэтин бүтүн бу мүхтәлиф вэ сайча чох хүсүсиййэтлэрини көс-тэрэрэк гейд этмэк лазымдыр ки, инсан шэхсиййэти бу айры-айры хүсүсиййэтлэрин эадэ мачмуундан ибарэт дейилдир. Шэхсиййэтин ха-сиййэтнамэсини (характеристикасы-ны) тә'йин этмэк үчүн онун айры-айры хассэ вэ хүсүсиййэтлэрини са-дэчэ саймагла кифайэтләнмэк ол-дугча янлыш бир йолдур. Шэхсий-йэтин һәр бир хүсүсиййэти башга хүсүсиййэтлэрлэ эләгэсиндэн асылы

олараг онун (инсан шэхсиййэтинин) үмүми гурулушунда тамамилэ мүх-тәлиф эһәмиййэтэ малик ола билэр. Дүшүнэрэк һэрэкэт этмэк инсанын чох мүһүм мүсбэт чәһәтидир, лакин гәтиййәтлэ бирлэшмәдикдә бу хүсу-сиййәт һәдсиз бошбоғазлыға вә фәа-лиййәтсизлийә чеврилә биләр. Инад-карлыг вә чәтнликләрә үстүн кәл-мәк бачарығы да шәхсиййәтин сон дәрәчә мүһүм хүсүсиййәтидир, лакин бу инадкарлыг йүксәк бир мөгсәдлә эләгәдар олмадыға вә тәнгиди ирадә илә бирлэшмәдикдә ахмаг бир адамын ерсиз тәрслийинә чеврилә биләр.

Буну да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, шәхсиййәтин һәр бир айрыча хүсүсиййәти өзүнү мүхтәлиф шә-раитдә мүхтәлиф чүр көстәрә би-лир. Эл ичиндә яйылмыш аталар сөзү дә буну тәсдиг эдир: «Гузу га-бағында икидир, кид габағында өзү дә гузуя дөнүр». Көрүндүйү ки-ми, шәраитдән асылы олагаг эйни шәхсиййәт тамамилә башга чүр һә-рәкәт эдир, өзүнү тамамилә башга чүр апарыр.

Бүтүн бунлар шәхсиййәтин мүх-тәлиф чәһәтләрини чүрбәчүр шәраит-дә вә башга хүсүсиййәтләрлә мүх-тәлиф гаршылыгы эләгәдә өйрән-мәйи, һәм дә диггәтлә өйрәнмәйи-тәләб эдир. Биз чанлы инсан шәх-сиййәтинә, хүсүсилә ени формала-шан, еничә инкишаф эдән шәхсий-йәтә янашыркан онун айры-айры хассэ вә хүсүсиййәтлэрини саймаг-ла кифайәтләнә билмәрик. Биз бу хүсүсиййәтлэрин бир-бирилә нечә гаршылыгы эләгәдә олдуғуну, бир-биринә нечә табә олдуғуну өйрәнмә-лийик. Һәр бир адамын бүтүн баш-га хүсүсиййәтлэри онун мүеййән хү-сүсиййәтлэри этрафында бир нөв топланмыш, группашмыш олур. Биз шәхсиййәтин һәмин бу эсас хүсу-сиййәтлэрини тапыб билмәлийик.

Бурадан көрүндүйү ки ми һәр һан-сы адамын хасиййәтнамәсини тәр-тиб этмәк үчүн ваһид универсал схема ола билмәз. Конкрет чанлы шәхсиййәтин хасиййәтнамәсини дү-зәлдиркән һәр шейдән әвгәл онун

өзүнө мэхсус хүсүснийэтлэрэ малик олдуғуну нэээрэ алмаг лэзымдыр. Буна көрө мэлэ шөхснийэтлин башга хүсүснийэтлэри өз этрафында группашдыран чөһэтлэрини илк плана чөкмөк, хүсуси көстөрмөк лэзымдыр.

Нүмунө үчүн Ленинград мөктөблэринин бирсиндэ IX синифдэ охуян үч шакирдди көстөрмөк олар. Бунларын үчү дэ комсомолчудур, синфин вэ мөктөбүн ичтимаи һэятында фэал иштирак эдирлэр.

М.—чох исте'дадлы, бачарыгы шакирддир, эйни заманда чох мүтөшөккил вэ зөһмөт сөвөндир. Мүөллимлэр онун тэдрис материалы үзэриндэ сон дөрөчө дэриндэн вэ чидди ишлэдийини гөйд эдирлэр. О неч бир заман тапшырыгларла кифайэтләнмөйиб һөмишэ элавэ материалдан истифадэ этмөйө чалышыр, элми мәнбэлэрэ мүрачнөт эдир. Бурахылыш имтаһанларында М.-ин чаваблары өз дэринлиийн вэ кампллиийнэ фэрглэнирди, бунлары али мөктөбүн юхары курсларындакы яхшы тэләблэрин чываблары илэ мүгайисэ этмөк оларды. М.-ин элми көрүш дапрәси чох кенишдир. Онун эн сөвдийи фәни кимядыр. Лакин о башга фәнилэр—эдәбийят, тарих үзэриндэ дэ эйни мәс'улиийәт һиссилэ вэ дәриндэн ишлэйир. М.-ин эн чох нэээрэ чарпан вэ ону башгаларындан фэрглэндирән хүсүснийэтлэри бунлардыр: онун айдын камалы вардыр, эмәк габилиийәти олдугча йүксәкдир, һәр бир иши мүэййән айдын бир мөгсәдлэ көрүр вэ өзүнэ гаршы чох тэләбкардыр. Кениш биллийнэ вэ мүстәгил мүнәкимэ эдә билдийинэ көрө йолдашлары арасында нүфуз газанмышдыр. Лакин М. синфэ вэ онун ичтимаи һэятына бөйүк тәсир көстөрө билмир. Интизамлы вэ ичрачы комсомол олан, синфин һэятындакы бу вэ я башга бир һадисәйә, яхуд айры-айры йолдашларынын һәрәкәтлэринэ гиймәт вериркән һөмишэ дүзүкн мөвге тутан М. ичтимаи ишдә эһәмиййәтли бир тәшәббүскарлыг көстөрмир, неч бир заман бир тәшкилатчы кими чы-

хыш этмир. О, һөмишэ чох тәвәзә'кардыр, биринчи олмага, фэргләнмәйә чан атмыр. Ондан бир шей сорушдугла йолдашларынын рәйинэ зидд олса да өз фикрини чәкинмәдән сәрбәст ифадэ эдир. Өзүнү синиф йолдашларындан йүксәкдә тутмур, керилә галанлара һөвәслә көмөк эдир, чәтүн материглы оллара усталыгча баша салыр. Лакин синифдә неч кәслә яхыш достлуғ этмир. Бәлкә буна мане олан гисмән М.-ин мөктөбдән хейли узагда яшамасы вэ эвдә анасына чох көмөк этмәсидир (М. 8 яшында икән атасы өлмүшдүр). М. һәлэ доггузунчу синифдә охуюркән өз кәләчәк һэят йолуну тәййин этмишдир—о, кимя элмләри саһәсиндә элми ишчи олмаг истәйир. Мүөллимлэр вэ бүтүн М.-ин чавабларыны эшидәнләр әминдирләр ки, о өз гаршысына гөйдүгү мөгсәдә чатачагдыр.

П. дэ чох габилиийәтли шакирддир. Онун эдәби исте'дады вардыр. һөвәс вэ марагы олдугча кениш, чохчөһәтлидир, лакин бир гәдәр паракөндә вэ давамсыздыр: о, каһ риязнийята, каһ эдәбийята мейл эдир. Бәдн эдәбийяты чох охуюр, пионер сарайындакы бәдн гираәт дәрнәйинә кедир, мөктәб мүсамирәләриндә тез-тез декламасия илэ чыхыш эдир. П.-нин фэрглэндиричи хүсүснийәти чох һәссас олмасы вэ тез һәйәчана кәлмәсидир. Онун һәррәкәтлэри чох вахт һәддиндән артыг сәрт сәчиййә дашыыр. Билаваситә руһи һәйәчанын тәсири алтында о бә'зән дүшүнүлмәмиш вэ һәтта пис бир һәрәкәт эдә биләр. Мүөллимлэр П.-ни үмумийәтлә интизамлы шакирд һесаб эдирләр. Лакин дәрс вахты данышдығы үчүн П. тез-тез мазәммәт эдилир. Йүксәк һәссаслыг вэ мүэййән давамсызлыг П.-нин өз йолдашларына гаршы әләгәсинә вэ ичтимаи фәалийәтинә дэ тәсир көстәрир. Чох сәми-ми, ачыг үрәкли вэ мөһрибан олан П. өз йолдашлары илэ, бүтүн коллективлэ чох бағлыдыр, лакин онун достлуғу бир гәдәр принципсиз сәчиййә дашыыр. «Коллективлэ

яхынлашдыгда онун һәр шейи—яхшы вә пис чәһәтләрин сәнин үчүн гыймәтли олур. Сән өзүнү чисмин ичәрисиндәки молекула кими һисс эдирсән: һәм өзүн һәрәкәт эдир, һәм дә бу чисимлә бирликдә һәрәкәт эдирсән». П. өзүнүн синиф коллективинә мүнәсибәтини белә ифадә эдир. Бу фикир П.-нин өзүнү синифдә апармасында айдын әкс олунур. П. синифн тәшкилатчысыдыр, ләкин бу онун өз йолдашлары илә бирликдә синифдә кос-кос ойнамасына, яхуд тәһәффүс заманы хорла маһны охумасына мане олмур. О, йолдашыны һеч вахт «әлә вермәз». Староста кими шакирдләри дөф-тәрлә, дәрс китаблары илә тәмин этмәйин гайғасына галыр, ләкин коллективи ялынз о заман ичтимән ишә сәфәрбәр эдә билир ки, бу иш онун өзүндә эмосионал руһ йүксәклийи оятмыш олсун (мәсәлән, синфин иштиракилә мәктәб мусамирәси тәшкил этмәк лазым кәлдиклә вә и. а.). Әли тапшырыглары еринә етирмәк үчүн синфи сәфәрбәр этмәйә, яхуд һеч олмаса синифдә ичтимам яратмаг уғрунда мүбаризәйә башчылыг этмәйә кәлдикдә исә П. ачиз вә фәалийәтсиз олур. Бу гейри-ардычылыг ичтимәсидә П. йолдашлары арасында кифайәт гәдәр нүфуз газинамышдыр. Буна бахмаяраг П. өз «ичтиман фәалийәтина» чох уюр вә бәзән һәтта ичтиман ишини тәлимә гаршы гоюр. Мәсәлән, диспутлардан бирисиндә о инадла субүт этмәйә чалышмышдыр ки, һәркаһ шакирд дәрсләрини яхшы һазырайырса буку анчаг өзү үчүн, худпәсәнд арзулары үчүн эдир, ләкин синфин дивар гәзетн үзәриндә чалышырса ичтиман иш көрмүш олур. П.-нин әгидәләри кифайәт гәдәр дәгиг вә айдын дейилдир. Һәмин бу сәбәбдән онун әдәби «ярадычылығы» да чох вахт кифайәт гәдәр мәфкурәви мөзмуна малик олмур. Чошғун вә һәссас П. һәтта өзү тәнгид эдилдикдә белә әдәби әсәрләрин тәнгиди мүзакиресини вә мүбаһисәләри чох сефир. Һәр һансы мөвзу әтрафында мүбаһисә за-

маны о өзүндән чыха билир, чох сәрт вә кобуд чаваблар вермәкдән белә чәкинмир. Өз кәләчәк һаят йолуну һәлә гыйдын тәсәввүр этмир—һәрдән бир сәнәтлә марагланыр. Көрүнүр йолдашларындан бириси һарая чәксә ора кедәчәкдир.

Һәмин синифдә охуну үчүнчү шакирд К. да, шүбһәсиз, дәрсләриндән чох мүвәффәг олмадығына бахмаяраг истедадлыдыр. Догузунчу синифдә о ара-сыра «ики» алыр. Онун дәрс мүвәффәгийәти сабит олмадығы кими, өзүнү апармасыда чох гейри-мүвазинәтлидир. Онун тәһсил вә әхлагында илк бахышда гәрибә көрүнән бир чох зиддийәтләр вардыр. Бир тәрәфдән о хейли китаб охумүшдур, үмуми инкишафа маликдир, мүстәгилл мұһакимәси илә фәргләнир, о бириси тәрәфдән «ики» алыр. Бир тәрәфдән өзүнү чох да яхшы апармыр, о бириси тәрәфдән синиф йолдашларынын хейли һиссәсинә гүввәли тәсир көстәрир. К.-нын хасийәтини баша дүшмәк үчүн онун һәлә гыса, ләкин һадисәләрлә зәнкин олан һаят йолуна нәзәр салмаг лазымдыр. К. яхшы тәмин олунмуш зиялы бир аиләнин биринчи өвләди иди. Ушагылыгдан әркәйүн бөйүмүшдүр. Яхшы истедада малик олан К. тәһсилн өчдәсиндән асанлыгла кәлир, ләкин мәнз буна көрә сәбирлә отуруб охумага, чәтнликләрлә мүбаризә этмәйә өйрәнмәмишдир. Һәлә ибтидаи мәктәбдә истедадлы вә сағлам мейлләрә малик олдуғуну көстәрмишдир. Мүһарибә заманы К.-нын һаят шәранти кәскин сурәтдә дөйишмишдир: аиләси Орта Асияя көчмүш, икнинчи ушаг доғулмуш, бөйүк оғула әввәлкинә нисбәтән аз диггәт верилмишдир. О, өзү һаятынын бу дөврүнү белә тәсвир эдир: «Мән әввәлкинә нисбәтән пис охумага башладым, даһа доғрусу әвдә һеч дәрс охумадым. Сонра мән пис адамларла яхынлыг этдим. Мәним бу дөврдәки фәалийәтими нә һа-муслу айландырмаг оларды, нә дә әдәбли. Мәни буна мәчбүр эдән данми йол йолдашым олан бир әрзу

иди—мән һәмишә өз яшылларымын үмүмн күтләсиндән сечилмәйә чалышырдым... Мән эвдән гачырдым... һәятын нә демәк олдуғуну 15 яшында икән бүтүнлүккә баша дүшдүм». 1945-чи илдә К. Орта Асиядан һәмин бу әһвали-руһиййә вә фикирләрлә гайытды, К. о вахт ачыг демәшди: «Инди мән һәр шейдән чох өз әдәби фәалийәтимлә вә идманла марагланырам; ичтиман иш чох хошума кәлир; охумаға арзум вә һәвәсим йохдур, зәрури олдуғу үчүн охурам». К.-нын бүтүн әхлагы, өзүнү апармасы бу сөзләре уйғун олмушдур. О, йолдашларындан сечилмәк, онларын диггәтини чәлб этмәк үчүн яхшы охумаг әвәзинә (бу чәһәтдән мәктәбдә онун һәддиндән артыг күчлү рәгибләри вар иди, бундан башга яхшы охумаг үчүн чох ишләмәк лазым иди), өз һәяти тәҗрүбәсиндән, мәчәраларындан данышып форс атмаға башламышдыр. О әсәсән адамларын диггәтини чәлб этмәк мүмкүн олан ердә ичтиман фәаллыг кәстәрир вә идман олимпиадасына һазырлыг кими ишләрдә өз тәшкилатчылыг исте'дадыны бүтүн гүвәсилә нүмайиш этдирә биллир. Лакин күндәлик ишләрдә К.-нын сөзү илә иши арасында ачыг зиддийәт әмәлә кәлир: о комсомол ичласында комсомолчунун мә'нәви симасы һаггында мә'рузә әдиб һәмин күн чоғрафия дәрсиндә чаваб вермәкдән боюн гачыра биллирдү. Бүтүн бунлара бахмаяраг о, бир сыра йолдашларына бөйүк тә'сир кәстәрирди. Йолдашларыны онун өз мәчәралары һаггында һағыллары, «яшлылара мәхсус» һәрәкәтләри вә «һәяти тәҗрүбәси» чәлб эдирди. Өз шәхсийәтигә һәддиндән артыг гилмәт вә диггәт вермәк доғгузунчу синифдә К.-нын әхлагыны, онун тәһсилә, ичтиман ишә вә йолдашларына гаршы мүнәсибәтини тәййин этмишди. Тәһсил саһәсиндәки мүвәфғәгийәтсизликлә әлағәдар олараг К. үмумийәтлә мәктәбдән чыхып кетмәк фикриңә дүшмүшдү. Ону сахлаян ялһыз синиф рәһбәрининн нүфузу вә тә'сири олмушдур.

Бу үч ғыса хасийәтнамәнин мүгайисәси мүхтәлиф шәхсийәтләрин хасийәтнамәсини тәртиб эдирикән әйни өлчү, әйни схема илә янашмағын пә гәдәр ялыш олдуғуну һәр шейдән айдын кәстәрир. Бу үч кәңчн һәр бири өзүнә мәхсус хусусийәтләре маликдир. Бунларын һәр бириндә шәхсийәтин бүтүн хусусийәтләри һәмин шәхсин мүхтәлиф хассаләри әтрафында группашыр. М.-дә онун интеллектуал (зәһни) мейлләри, П.-дә онун эмосионал давамсылығы вә ғызғынлығы, К.-да исә өз шәхсийәтини һәр шейдән үстүн саймагла барабәр башчылыг, шөһрәтпәрәстлик мейлләри илк плана чыхып хусусилә айдын вә габарыг көрүнүр.

Һәр бир шәхсийәтин өзүнә мәхсус хусусийәтләрини сечмәк, онун бүтүн башга хусусийәтләрини өз әтрафында группашдыран чәһәтләри айырмаг үчүн мүшаһидә габиллийәтин мәлик олмаг лазымдыр. Мәһз она көрә һәр бир педагоғуч инкишаф этмиш мүшаһидә габиллийәти олмалыдыр. Бу, педагоғи мүшаһидәдән фәргли олан һәр һансы хусуси бир психолоғи мүшаһидә дейил, мәһз тәрбийәви иш тәҗрүбәси әсасында әмәлә кәлән педагоғи мүшаһидәдир. Мүшаһидә габиллийәтинә мәлик олан педагоғ шәхсийәтин әсас хусусийәтләрини сечиб айырараг мәһз бу хусусийәтләре әсас диггәт вермәли, мәһз бунлара педагоғи тә'сир кәстәрмәлидир. Бу хусусийәтләри тапмаг, сечмәк — «инсан руһунун ачарыны тапмаг» (Полевоюн «Әсл инсан һаггында һекайә»синдә гәһрәманын сөзләриндән) демәкдир. Мүшаһидәчи бу «ачары» ялһыз о заман тапа биләр ки, онун мүшаһидәси педагоғи чәһәтдән мүәййән мәғсәдә доғру йөнәлдилмиш олсун. Бу тәләб бизи юхарыда гейд этдийимиз үчүнчү суала кәтириб чыхары: мәктәблини нечә өйрәнмәк лазымдыр?

III.

Шәхсийәти психолоғи чәһәтдән өйрәнмәйин принципләри вә үмумий-

йәтлә белә өйрәнмәнин мүмкүн олмасы совет психоложи элминин ашагыдакы ән мүһүм ганунуна әсасланыр: инсаннн психикасы вә шүүру, онун шәхсийәтинин психоложи хүсүсийәтләри фәалийәт ичәриндә әмәлә кәлир вә фәалийәтдә тәзәһүр әдир.

Бу ганунун мүстәсна дәрәчәдә мүһүм принципал әһәмийәти вардыр. Шәхсийәтин психоложи хүсүсийәтләри фәалийәтдә әмәлә кәлдийн үчүн биз инсаннн фәалийәтинин дүзкүн тәшкил әтмәклә онда өзүмүзә лазым олан хәссәләр тәрбийә әдә биләрик. Нәһайәт, инсаннн шүүрү вә психоложи хүсүсийәтләри онун фәалийәтиндә тәзәһүр әтдийн үчүн биз шәхсийәтин фәалийәти вәситәсилә ону һәртәрәфли өйрәнә биләрик.

Идеалист психоложи, башга адамнн психикасыны онун фәалийәти вә әхлагы вәситәсилә өйрәнмәйин мүмкүн слдугуну инкар әдирди. Буна көрә о өз-өзүнә мушаһидә әтмәйин, интроспексияны психоложи тәдгигатын еканә үсулу ә'лан әдирди.

Идеалист психоложинин мүхтәлиф нөвләриндән бириси олан «объектив», әхлаг психоложиси («бихевиоризм») дә инсаннн заһирн һәрәкәтләри вәситәсилә психиканы элми сурәтдә өйрәнмәйин мүмкүн олдуғуну инкар әдирди. Лакин бихевиоризм бурадан белә бир нәтичәйә кәлиб чыхырды ки, психоложи элми үмумийәтлә психиканы өйрәнмәкдән әл чәкмәли, харичдән инсана кәстәрилән тәсирлә әлағадар олараг инсаннн ялныз заһирн һәрәкәтләрини өйрәнмәли, онун әхлагыны—өзүнү апармасыны реакцияларын, яхуд рефлексләрин мәчмуу кими тәдгиг әтмәлидир.

Беләликлә, буржуа психоложисинин бүтүн чәрәянлары екдилликлә башга адамнн психикасыны дәрк олунмаз ә'лан әдирдиләр.

Еканә ардычыл материалист нәзәрийә әсасында—диалектик материализм тә'лими әсасында гурулмуш совет психоложи элми психиканын дәрк әдилмәси ганунуну өз

әсас ганунларындан бириси кими гәти вә ардычыл сурәтдә мүдафиә әдир. Психиканын элми сурәтдә дәрк әдилмәси мәһз она көрә мүмкүндүр ки, инсаннн фәалийәтиндә әмәлә кәлән психика онун фәалийәтиндә тәзәһүр әдир.

A.

Бурадан үмумийәтлә инсан шәхсийәтинин, хүсүсилә шакирдин шәхсийәтинин өйрәнмәйин биринчи принципи айлын олур. Бу принцип шәхсийәти онун фәалийәти вәситәсилә өйрәнмәклидир.

Бу тәдгигатын там дәйәрли олмасы үчүн шәхсийәти мүхтәлиф чәкәтдән, йә'ни онун фәалийәтинин мүхтәлиф формалары вәситәсилә өйрәнмәк лазымдыр.

Мәктәблинин фәалийәтинин әсас, һәлләдичи формасы, тә'лимдир. Демәк, биз һәр шейдән әввәл шакирдин шәхсийәтинин тә'лим просесиндә, тә'лимнн кедишиндә өйрәнмәли-йик.

Шакирдин бир чох психоложи хүсүсийәтләри билавәситә дәрсдә, синифдә, мүәллимнн гаршысында ачылыр. Бурада һәр шейдән әввәл шакирдин нәйә һәвәсли олдуғу, нәйлә марагландығы—бу һәвәс вә марағын мүәййән мәгсәдә доғру йөнәлдилмиш олмасы, кенишлийи вә дәринлийи, давамлылығы вә фәаллығы, өзүнә мәхсус тәзәһүр шәкилләри өзүнү айдын сурәтдә кәстәрир. Шакирдин дәрсдә өзүнү апармасы онун фәалийәтинин әтигад кими мүһүм мотивләрини дә ашкара чыхарыр. Әтигад һәм шакирдин тә'лим ишинә мүнәсибәтиндә (вижданла чалышмаг, мәс'улийәт һиссәлә ишләмәк), һәм дә онун дүнякөрүшү мәсәләләринә аид чавабларында (хүсүсилә әдәбийят, тарих, биоложи, физика дәрсләриндә), бу вә я башга тарихи шәхсийәтләрә, кәркәмли хадимләрә, бәдни әсәрләрин гәһрәманларына (идеаллар) гаршы мүнәсибәтиндә тәзәһүр әдир. Шакирдин мәгсәд ардычыллығыны вә хүсүсилә тә'лим фәалийәтинин әсасларын сәһийәләндирән мүһүм мәсәләләрдән бириси мүәллим тәрәфиндән өз

мүвөф-фәгийят вә әхлагына верил-
миш гиймәтә гаршы онун мүнәсибә-
тидир. Бу чәһәтдән бизи шакирддә
эмәлә кәләп үмүми әһвали-руһийә
марагландырмалыдыр (шакирд ал-
дыгы гиймәтә дүзкүн янашыр, ону
тәлимдә әлдә әтдийи нәтичәләрини
әдажәтли гиймәти вә кәләчәк ишә
һәвәсләндирән бир сәббә кими гәбул
әдир; шакирд гиймәтә әтиһассыз
янашыр, яхуд, бунун әксинә, гий-
мәтә пәрәстиш әдиб, тәкчә яхшы
гиймәтләр архасынча гачыр; шакирд
пис вә яхшы гиймәтләрә нечә мүнә-
сибәт бәсләйир, бу гиймәтләр онун
фәаллыгына нечә тә'сир әдир вә и.
а.). Шакирдин мұхтәлиф мұәллимләр
тәрәфиндән верилән гиймәтләрә нечә
янашмасы чох мұһүм мәсәләдир (бу,
фәннин сәчиййәсиндән, мұәллимин
шәхси кейфийәтләриндән вә ша-
кирдин һәмин мұәллимә гаршы мұ-
насибәтиндән асылдыр).

Дәрсләрдә шакирдин бу вә я
башга мәктәб тәлими фәнниндән
габилийәти, исте'дады да өзүнү чох
айдын көстәрир. Кифайәт гәдәр
диггәтлә мұшаһидә әтдикдә шакир-
дин ялныз инди мөвчуд олап исте'-
дадыны дейил, бу исте'дадын кәлә-
чәк инкишаф мейлләрини дә көр-
мәк мұмкүндүр.

Дәрс заманы мұәллимин гаршы-
сында шакирдин мәгсәд ардычыл-
лығыны, адәтләрини (сәлигәли ол-
маг, зәһмәт чәкмәк, яхшы кейфий-
йәтли иш көрмәк вә с. мұһүм адәт-
ләри) сәчиййәләндирән бир чох мұ-
һүм мәсәләләр ачылыр.

Дәрсдә шакирдин шәхсийәтинин
интеллектуал (зәһни) чәһәтләри ху-
сусилә айдын көрүнүр. Бу интеллек-
туал хусусийәтләр мұшаһидә габи-
лийәтиндән, ени материалы тез вә
дәрин баша дүшмәкдән, дәрин му-
һакимәдән, фикрин орижиналлыгы-
дан, тәсәввүр айдынлыгындан, тә-
фәккүрүн мәнтиги олмасындан вә
онун нитгдә дәгиг ифадә әдилмә-
сийпдән, нитгин айдын, дүрүст, об-
разлы олмасындан вә зәһни сәчий-
йәләндирән бир сыра башга хусу-
сийәтләрдән ибарәтдир.

Дәрсдә шәхсийәтин ирадә кей-
фийәтләри—шакирдин фәаллыгы,
сәбирлә отуруб чидди чалыша бил-
мәси, инадкарлыгы вә чәтиникләрә
үстүн кәлмәйи бачармасы, тәшәббүс-
карлыгы вә мұстәгиллийи, өзүнү сах-
лая билмәси вә саирә хусусийәтлә-
ри дә айдын тәзаһүр әдир.

Дәрсдә шакирдин шәхсийәтинин
эмәсионал хусусийәтләрини ашқара
чыхармаг нисбәтән чәтин олур. Ла-
кин шакирдләрин шәхсийәтинин бу
чәһәтини дә дәрс заманы бу вә я
башга дәрәчәдә ачмаг мұмкүндүр.
Мұшаһидә әтмәйи бачаран педагог
һәм интеллектуал һиссләрин мұхтә-
лиф тәзаһүрләрини (һәр шейи бил-
мәк һәвәси, чәтин мәсәләни мұвәф-
фәгийәтлә һәлл әдиркән һайәчан-
ланмаг вә и. а.), һәм әстетик һисс-
ләри (хусусилә әдәбийәт дәрслә-
риндә) вә хусусилә дүнякөрүшү мә-
сәләләринә тохундугда ән айдын нә-
зәрә чарпан әхлаг-мә'нәви һиссләри
һәмншә көрә биләр.

Дәрс заманы мұәллим шакирдин
һисанлара нечә мұнасибәт бәсләди-
йини көстәрән шәхси хусусийәтлә-
рини дә яхшы мұшаһидә эдә биләр.
Бу хусусийәтләр һәр шейдән әввәл
шакирдин мұәллимә, онун көстәриш
вә тапшырыгларына, тә'риф вә мө-
зәммәтинә бәсләдийи әләгәдә тәза-
һүр әдир.

Шакирдин хасийәтнамәси үчүн
онун өз йолдашларына гаршы мұна-
сибәти сон дәрәчә бөйүк әһәмийәтә
малик олан бир амилдир. Шакирд өз
йолдашларына гаршы сәрт, яхуд
юмшаг, кобуд, яхуд нәзакәтли, тез-
тез инчийән, пахыл, ловғалыгла кө-
мәк эдән вә башга сифәтләрә малик
бир адам ола биләр. Өз йолдашла-
рынын мұвәффәгийәтинә вә мұвәф-
фәгийәтсизлийинә нечә янашмасы
шакирдин шәхсийәтини тәйин эт-
мәк үчүн мұһүм амилләрдән бириси-
дир.

Шакирдин өзүнә гаршы мұнасибә-
тини сәчиййәләндирән шәхси хусу-
сийәтләрини дә енә дәрс заманы
мұшаһидә әтмәк олар (тәвазә'кар-

лыг, яхуд сыртыглыг, өзүнэ инанмаг, яхуд чэсарэтсизлик, шөһрөтпэрэстлик вэ и. а.).

Демэк, дэрс заманы садэ мүшанидэ мүэллимин гаршысында шакирдин шэхсиййэтинин бир сыра мүһүм хусусиййэтлэринин ачмыш олур. Лакин, һэгиги мүэллим шакирдин шэхси хусусиййэтлэринин нечэ тэһүр этдийини фэалиййэтсиз сурэтдэ мүшанидэ этмэклә кифайэтләнмөйб гөсдөн элэ шэрайт ярадыр ки, шакирдин ону марагландыран чөһэтлэрини ашкара чыхара билсин. Белэ мүэллим шакирдэ һансы тэлөблэри вэ һансы шөкилдэ вермөйин даһа яхшы олдуғуну, тәһсин вэ чөһа өлчүлэринин шакирдэ нечэ тәһсир этдийини өйрөнир. Мүэллим шакирдин шэхсиййәтилә марагландыгда, яхуд әксинә, онун бу вә я башга «әдаларына» гаршы заһирән әтинасыз олдугда бунларын шакирдэ нечэ тәһсир этдийини өйрөнир вә и. а.

Мүэллим дэрс заманы шакирдин мүшанидэ этмәклә бәрәбәр шакирдин тәһлим фэалиййәтинин нәтичәлэрини—онун синиф вә әв дөһтәрлэрини, мүстәгилл чалышаркән яздығы гөйд вә ичмалларыны, онун инша языларыны (хүсусилә мәс'улиййәт һисси һагында, достлуг вә йолдашлыг һагында, өз идеаллары вә кәләчөк планлары һагында «сәрбәст» мөвзулар аид инша языларыны) да тәдгиг этмәлидир.

Бүтүн бунлар шакирдин мүәййән шөкил алмагда олаң, формалашан шэхсиййәтини танымаг вә сәчиййәләндирмәк үчүн мүэллимин әлиһә олдуғча зәнкин материал верир.

Лакин тәкчә дэрс заманы мүэллимин гаршысында ачылан һэгигәтләрә кифайәтләнмәк, әлбәтте, сәһв оларды. Шакирдин шэхсиййәтинин бир чох чөһәтләри башга фэалиййәт сәһәләриндә даһа айдын вә долғун тәһһүр әдир.

Синифдән харич иш шакирдин шэхсиййәтини өйрәнмәк үчүн педагоға кениш имкән ярадыр.

Шакирдин синифдән харич фэалиййәти (онун мүхтәлиф дәрнәкләрдә, дивар гәзети вә журнал һазыр-

ламагда, охучулар конфрансларында, идман дәрнәкләриндә вә саирәләрдә иштиракы) мәчбури сәчиййәдашымайыб шакирдин өз тәшәббүсүндән асылы олдуғу үчүн бөйүк әһәмиййәтә маликдир. Синифдән харич иш шакирдин фэалиййәтинин даһили сәбәбләрини, хүсусилә оңун нәйә һәвәсли олдуғуну, нә илә марагландығыны ачмаг үчүн олдуғча иймәтлн бир васитәдир. Шакирдин һәвәс вә марағынын кенишлийин, дәринлийин вә давамлылығы мәһз синифдән харичдәки иш заманы хүсусилә айдын көрүнүр. Шакирдләрин һансы китаблары даһа һәвәслә охумалары хүсуси дигтәләйиг чидди мәсәләдир. Тәәсүф ки, бу мәсәлә чох вахт мүэллимләрин ядындан чыхыр. Мүэллим тәрбийә вердийн шакирдин шэхсиййәтини өйрәнмәк үчүн онун нә охудуғуну мүтләг билмәлидир.

Шакирдләрин өлкәмизин сияси һәяти вә бөйнәлхалг сиясәт мәсәләләри илә марагланмаларына да бөйүк диггәт верилмәлидир. Бу мараг шакирдләрин сияси мәлүмәт мәшғәләләриндә мәрүзәчи кими иштирак этмәләриндә, онларын һәчин мәшғәләләрә вә сияси мәрүзәләрә кәлмәләриндә, гәзет материалларыны охуоб мүзакирә этмәләриндә вә саирә өзүнү даһа айдын кәстәрир.

Синифдән харич иш просесиндә шакирдләрин истәдадыны өйрәнмәк үчүн дә кениш имкән яраныр.

Шакирдләри онларын апардыглары ичтимаи иш просесиндә өйрәнмәйин сән дәрәчә мүһүм әһәмиййәти вардыр. Ичтимаи иш заманы шакирдләрин шэхсиййәтинин бир чох мүһүм чөһәтләри мүәййән шөкил алыр (формалашыр) вә тәһһүр әдир. Шакирдин өз мәктәбинә вә синфинә гаршы мүнәсибәти, өз коллективинин мүвәффәгиййәтинә сәвинмәси вә мәғлубиййәтинә янмасы, коллектив гаршысында өз мәс'улиййәтини вә мәктәб гаршысында синиф коллективинин мәс'улиййәтини шүүрлу сурәтдә дәрк этмәси ичтимаи иш заманы өзүнү хүсусилә парлаг кәстәрир (бу мәс'улиййәт

һисси ичтимаи тапшырыгларын, хусусилә бүтүн синиф коллективинә тапшырылмыш ишләрнн еринә етирилмәсиндә даһа айдын көрүнүр).

Ичтимаи иш просесиндә коллективлә сых әләгәдә шәхсийәтнн бир чох ән мүнүм кейфийәтләри—үнсийәти, һассаслығы, гайғыкешлиһи, ачыг урақлилийи, доғручуллуғу, сәмимийәти, адамләра әтибар әтмәси, нәзакәти вә саирә хусусийәтләри формалашыр вә тәзәһүр эдир. Коллектив ичәрсиндә инсанын коллективлә яшайыб яратмаг габилиийәти, әмр әтмәк вә табә олмаг бачарығы, йә'ни мүнүм ирадә кейфийәтләри формалашыр вә тәзәһүр эдир. Инсанларын ичтимаи һиссләри дә коллектив ичәрсиндә формалашыр вә тәзәһүр эдир.

Шакирдн онун ичтимаи ишиндә, коллективлә әләгәсиндә өйрәнмәк—шәхсийәти өйрәнмәинн үмуми системиндә олдуғча мүнүм ер тутмалыдыр.

Дәрсдә билаваситә тә'лим, сичифдән хариҗ иш, ичтимаи иш—мәктәблиннн фәалиийәтиннн ән мүнүм саһәләри бунлардан ибарәтдир. Педагоғ шакирднн шәхсийәтиннн психоложи хусусийәтләриннн мәнз бу фәалиийәт саһәләриндә өйрәнә биләр вә өйрәнмәлидир. Лакин шакирднн башга бир фәалиийәт саһәсини—онун әвдәки, аилә ичәрсиндәки фәалиийәтиннн нәзәрдән гачырмаг мұәллимин чидди сәһви оларды. Бурада данышыг ялынз шакирднн әвә верилмәш тапшырыглар үзәриндә ишләмәси һаггында дейил, аиләдәки гаршылыглы мүнәсибәтләринн үмуми системи һаггында, шакирднн әвдәки вәзифәләри һаггында, онун «әв тәсәрруфатында» нечә иштирак әтмәси һаггында кедир. Бә'зи шакирдләр яхшы охуюр, мәктәбдә өзләриннн фәал «ичтимаи ишчи» кимнн көстәрир, әвдә исә нәинки өз шәхси әмәкләрилә аиләләринә көмәк әтмир, һәтта өз ишләринн белә көрмүр, һәр шейинн һазырынн көзләйриләр. Мәктәб вә мұәллим белә фактләра көз юма билмәз.

Шакирдн онун фәалиийәтиннн

мұхтәлиф тәзәһүрләриндә вә шәкилләриндә өйрәнмәк ләзымдыр. Буну әяни сурәтдә көстәрмәк үчүн һәядән мисал кәтирәк.

Ленинград мәктәбләриннн бирисиндә VI синиф шакирди Муся Д. чох гейри-мүстәгим охуюр, һәр һалда өз габилиийәтиндән ашағы сәвийәдә чалышыр. Әвә верилән тапшырыглары чох вахт сәлигәсиз, башдансовма һазырлайыр. Мәктәбә бә'зән башыны дарамамыш кәлир гә онун сачларыны гызлар һөрүрләр (өзү һөрә билмир). Мәктәбдә: башга рәгс дәрнәиндә дә мәшғул олур. Һовузда үзмәк өйрәнмәин дә арзулайыр, лакин валидейнләри бир ишин далына дүшмәин мәсләһәт көрмүшләр. Бә'зән синифдә көнүллү сәртәдә нөвбәтчи олур вә бүтүн ишләри өзү көрмәмәйә чалышыб рәфигәләринә әмр эдир. Гызларла чох кобуд данышыр. Китаб охумағы севмир. Үмумийәтлә рәгсдән башга һеч бир шей севмәдийини дейир.

Әвә верилән тапшырыглары башлансовма еринә етирдийи һаггында Муся илә сөһбәт эдиркән 9 яшында кичик гардашынын она мане олдуғундан ишкәйәтләнди. Лакин Муся мәктәбдә дә тапшырыглары диггәсиз вә башдансовма еринә етирир. Әл иши дәрсиндә Муся әвдән кәтирдийи көһнә бир әски парчасыны тикмәйә башлады. Бу әскиннн тез чырылачағыны она дедикдә, Муся белә чаваб верди: «Мұәллимәйә көстәрмәк үчүн тикирәм. Онсуз да сонра чырыб туллаячағам».

Мусянын аиләси илә таныш олдуғдан сонра онун өзүнү нә үчүн белә апармасы, онун әхлагынын бә'зи хусусийәтләринн айдын олду. Мусянын атасы бәрбәрхана мүдирилди. Гызә демәк олар ки, һеч диггәт вермир, онун нечә охудуғуну йохламыр. Әвдлар гадын олан анасы гызын дәрси илә нисбәтән чох марагланыр, лакин әсас диггәтинн 9 вә ики яш ярымдакы хырда ушагларынын тәрбийәсинә верир, Муся демәк олар ки, әвдә һеч бир вәзифә еринә етирмир. О ялынз бөйүк бачысыны әвәз әдәрәк күнашыры ата-

сына хөрәк апармалыдыр. Муся бу вәзифәни көнүлсүз еринә етирир вә һәмин бу мәсәлә үстүндә бачысы илә тез-тез савашыр. Анасы Мусяны чох инадбаз вә худһәсанд гыз һесап эдир: Муся һеч вахт өз тәгсирини бойнуна алмыйр вә һеч вахт үз истәмир. Кичик гардашлары илә тез-тез дава эдир, онлары инчидир. Ушағы билмәйиб ерә саланда һеч галдырмый, охшайыб сакит этмир. Ушаг бир шей истәдикдә инада салыб вермир. Мусянын анасы сөнбәт заманы бир гәдәр давамсыз, гәтиййәтсиз инсан кими тәсир бағышлады. Көрүнүр о, гызына мөһкәм тәләбкарлыгга янашмыйр вә Мусянын хасиййәтиндәки мәнфи чәһәтләрлә мубаризә апармыйр.

Мусяны фәалийәтинин мұхтәлиф саһәләриндә—дәрсдә, синифдән хариҷдә вә әвдә өйрәнмәк йолу илә онун шәхсиййәти һаггында аз-чох долгун вә дүзкүн тәсәввүр яратмаг мүмкүн олду. Бу васитә илә ачылмыш фактлар әсасында Муся илә фәрди тәрбийәви иш апарылмыш вә мүййән мүсбәт нәтичәләр әлдә әдилмишдир.

Лакин нәзәрә алмаг лазымдыр ки, мүәллим шакирди дәрсдә, синифдән хариҷ вә ичтимаи иш просесиндә һәр күн хүсуси вахт сәрф этмәлән өйрәнә билдийи һалда, синиф рәһбәри мәктәблини әвдә өйрәнмәк үчүн онун айләсинә бир гайда олараг һәр ярым илдә бир дөфә келә биләр. Мәһз она көрә бу тәдбири мүмкүн гәдәр сәмәрәли һәятә кечирмәйин хүсуси әһәмиийәти вардыр. Бунун үчүн синиф рәһбәри айдынлашдырылмасы зәрури олан мәсәләләринин нүмунәви сияһысыны тута биләр.

Кафедрамызын баш мүәллим Ф. И. Фрадкина мәктәбдә педагожи тәдрүбә кечән III курс тәләбәләри үчүн аилә илә көрүш заманы өйрәнилмәси зәрури олан мәсәләләрин нүмунәви сияһысыны тутмушдур:

1—Әв шәраити һаггында үмуми мәлумат (аиләнин тәркиби, валидейнләрин сәнәти, шакирдин әвдә

дәрс һазырламасы үчүн шәраит вармы вә шакирдин тәрчүмәи-һаляна аид гыса мәлумат.

2—Аиләдә ушағын тәрбийә шәраити нечәдир? Онун тәрбийәләндирилмәсиндә ән фәал иштирак әдән кимдир? Һансы тәрбийәви тәдбирләр һәятә кечирилир? Ушаг нә дәрәҗәдә өзбашына бурахылыр? Аиләдә ушага гаршы мүнәсибәт нечәдир?

3 — Ушағын өз валидейнләринә мүнәсибәти (валидейнләрә һөрмәг, онларын тәләбләрини еринә етирмәк, онлара гайғы вә мәһәббәтлә янашмаг). Бөйүк вә кичик гардаш вә бачыларына мүнәсибәти. Аиләнин башга үзвләринә вә гоншулара мүнәсибәти.

4—Ушағын әвдәки зәһмәт бөлкүсүндә иштиракы. О мүййән бир вәзифә еринә етирirmi, һәркаһ етирirsә бу вәзифә нәдән ибарәтдир? О өз вәзифәсини нечә еринә етирir? (Мәс'улиййәт һисси, намуслулуг, тәшәббүскарлыг вә мүстәгиллик). Ушағын шейләрә мүнәсибәти—онун сәлигәси, шейләри яхшы сахлайыб горумасы.

5—Әвә верилән тапшырыгларын еринә етирилмәси. Дәрс охумага өзү башлайыр, йохса валидейнләрич тәләби илә охуур? Дәрсләрини тәк һазырлая билir, йохса ярдыма әһтиячы вар? Дәрс һазырламага нә гәдәр вахт сәрф эдир? Чалышан замаң бүтүн диггәгини дәрсә верир, йохса кәнар шейләрә дә мараглаһыр? Бүтүн дәрсләрини һазырлайырмы? Валидейнләри онун нечә дәрс һазырладығыны йохлайырлармы? Валидейнләр шакирдин дәрси мүнәтәзәм сурәтдә күнүн мүййән вахтларында һазырламасына, дәрс охумагы кечә вахтына гоймамасына диггәт верирләрми, тәһрири вә шифаһи тапшырыгларын нечә еринә етирилдийини, кейфиййәтини йохлайырлармы?

6—Ушаг дәрс мәшғәләләриндән сонра бош вахтыны нечә кечирир? Идманла мәшғул олурму, музейләрә, муһазирәләрә, театра вә киноя кедirmi, буһларын һансыны даһа чох севиr? Ушаг шаһматә, футбо-

ла, балета, техника в саираларо хусуси мейл эдирми, бу мейл нэ заман вэ хансы шорантдо эмэлэ келмишдир? Китаб охумагы севири ми вэ эсасэн нэ охуур? Мэктэб йолдашлары ушагын ягына келирми, ушаг оныларын эвинэ кедирми? Онлар көрушдүкдэ нэ илэ мэшгул олулар? Шакирд кимлэ вэ нечэ достлуг эдир?

7—Шакирдин мэктэбэ гаршы мүнәсибэти эвдэ өзүнү нечэ көстөрир? Шакирд мэктэби севири, буну нэдэн тэйнэ этмөк олар? Шакирддэ тэлимэ, мэктэбин вэ синфин хаятына гаршы һавэс вэ мараг вармы, бу мараг өзүнү нэдэ көстөрир? Шакирд мэктэбдэ алдыгы гиймэтлэрэ нечэ мүнәсибэт бәслэйир? Шакирдин өз мүнәслимларинэ гаршы мүнәсибэти (валидейлэри илэ сөһбәтинэ эсасэн) нечэди? О өз мэктэб йолдашларыны нечэ гиймэтлэндирер? Мэктэбдэ кечилэн айры-айры фәннлэрэ мүнәсибэти нечэди? Өз кәләчәйи һаггында нэ фиркирләшир, мэктэби гуртардыгдан сонра нэ этмөк истәйир?

Бу суаллар эсас мәсәләлэри аһатэ эдир. Конкрет шәртләрден асылы оларак бу суаллары дәйишмәк ләзимдыр.

Б.

Шакирдин шәхсийәтинин өйрәнмәйин икинчи принципи дейир: Ушагын фәалийәтинин заһири тәзаһүрлэри васитәсилә бу фәалийәтин һәгиги мотивләринин (мәгамыны, сәбәбләринин, эсасларыны) ачамаг ләзимдыр.

Инсан фәалийәти вэ әхлагынын заһири тәзаһүрләринин өйрәнмәк бизим үчүн өз-өзүнә айрыча бир мәгсәд ола билмәз. Бу заһири тәзаһүрләрин архасында шакирдләримизин фәалийәт вэ әхлагынын даһили мотивләринин, оныларын айры-айры әмәл вэ һәрәкәтләринин даһили мотивләринин ача билмәлийик.

Совет психоложиси инсан фәалийәти вэ әхлагыны мәһз бу чүр баша дүшүр вэ гиймәтлэндирер.

Совет психоложиси шүүрлү мәгсәд ардычылығыны инсан фәалийәтинин әһ мүнүм психоложи эсасы һесаба эдир. Буна көрә психоложи чәһәтдән инсан фәалийәтинин сәһийәви хусусийәти ондан ибарәтдир ки, фәалийәт мүтләг бу вэ а. башга бир мәгсәдә доғру йөнәлдилер вэ һәр хансы бир даһили мейл илэ бағлы олу. Инсан фәалийәтинин мотиви (эсасы) мәһз бу даһили мейлдән ибарәтдир.

Фәалийәти психоложи чәһәтдән тәһлил эдиркән онун ялныз заһири тәзаһүрләринин тәсвир этмәклә кифәйәтләнмәк олмаз, бурада мүтләг бизи бу вэ я башга бир һәрәкәтә вәдар эдән, тәһрик эдән мотивлэри дә ачыб көстөрмәк ләзимдыр.

Демин йолдаш юхарыда көстөрдийимиз мәгаләсиндә һағлы оларак языр ки, шакирдләрин заһири һәрәкәтлэри архасында кизләнән даһили мотивлэри ачамагын бөйүк әһәмийәти вардыр. V синиф шакирди Коля П. өз йолдашынын бурнуну вуруб ганатмышды. Нөвбәтчи мүнәслим дәрһал бу шакирдин хулиган олдуғуну гәт этмиш вэ «мәктәбдән чыхармаг ләзимдыр»—дейә дүшүнмүшдүр. Лакин тезликлә ишин хейли мүрәккәб олдуғу айдынлашмышдыр. Коля П. эһиф исте'адаллы, лакин олдуғча чалышган шакирддир. Эвдә анасына чох көмөк эдир, чох вахт палталарыны өзү юур. Бүкүн Коля тәһиз ююлмуш көйнәкдә келмиш вэ рус дилиндән эвә верилән язы ишин бөйүк сәй вэ сәлигә илэ ерина етирмишдир. Онун йолдашы ганат чагсызлыг эдәрәк ручкасыны гәсдән ойпатмыш, Колянын дөфтаринә вэ көйнәккә мүрәккәб ләкәси салмышдыр. Коля йолдашындан өзүнү яхшы апармагы хаһиш этмишдир. Лакин Колянын хаһиши тәсирсиз галмышдыр. Нөвсәләдән чыхарылан Коля йолдашыны вурумшдүр. Колянын һәрәкәтинин мотивләринин (сәбәбләринин, эсасыны) тәһлил этдикдә айдын көрүнүр ки, онун һәрәкәтинин сәдәчә «хулиганлыг» саймаг нечә чүрә мүмкүн дейил.

Лакин тәкчә пис һәрәкәтләрин де-
йил, яхшы һәрәкәтләрин дә мотив-
ләрини тәһлил этмәк لازымдыр. Бу
чәһәтдән VIII синфин яхшы ша-
кирдләриндән бириси олан Лидан-
нын әһвалаты ибрәтамиздир. Һәмни
әһвәлат Демина йолдашын әй-
ни мәғаләсиндә тәсвир әдилмиш-
дир. Мүәллимләр Лиданы чалышган,
пәзакәтли вә тәрбийәли бир шакирд
ким таныйырдылар. Рәфигәләри
исә Лиданы севмирдиләр. Лидә әв-
дә анасына ағалыг эдир, она һеч
бир ишдә көмәк көстәмир, өз пәл-
тарыны йорğun анасына йодурдур вә
үтүләдирди. Кичик гардашыны, дәрә
һазырламаға мане олмасын дейә
мәктәбә говурду. Лакин бүтүн бун-
лары мүәллимләр билмирдиләр. VIII
синфәдәк Лидә әләчы иди. VIII си-
нифдә о, артыг әләчы дейил, лакин
енә ән яхшы дәрә мүвәффәгийәти
олан шакирдидир. Бу синфә Лидан
нисбәтән аз истәдәдлы, лакин Ли-
дадан даһа чох зәһмәт севән Ната-
ша адлы ени шакирд кәлир. Әввәл-
ләр Наташа ени тәләбләрә чәтинлик-
лә чаваб верә билирди, лакин үчүнчү
рүбүн ахырына яхын о, сурәтлә
ирәлиләйиб биринчи ер тутур. Чәбр-
дән йохлама ишиндә «4» алан Лидә
өз дәрәҗәсини һамынын көзү өнүндә
көстәриш үчүн чырымыш вә синиф-
дән чыхыб кетмишдир. Эртәси күч
Лиданын анасы кәләрәк гызыны
башға мәктәбә кечирмәйи хәһиш эт-
мишдир. Лакин бир илдән сонра тә-
зә мәктәбдә дә әйни һадисә баш
вермишдир. Инди Лидә ахшам мәс-
тәбиндә сәхуор. Али мәктәбә кетмәк
истәмир, чүнкү «орада охумаг даһа
чәтиндир, мән орада әләчы ола
билмәрәм». Бурадан көрүндүйү ки-
ми мүәллимләри гаршысында өзүнү
заһирән гүсурсуз анаран вә яхшы
охуян Лиданын дахилиндә шөһрәт-
пәрәстлик вә һудпәсәндлик кишләр-
нәмиш. Тәәсүф ки, онун шәхсий-
йәтиндәки бу нөгсанлар чох кеч үзә
чыхмыш вә мүәллимләр булары
вахтында ача билмәмишләр.

В.

Инсан фәәлийәтинин мотивләри-
ни ялныз бу фәәлийәтин ичтимай

маһийәтини дүзкүн баша дүшмәк
әсасында дүрүст тәһлил этмәк олар.

Мәһз буна көрә совет психоложи
элми инсан фәәлийәтинин психоло-
жи сурәтдә тәһлил әдиркән хүсуси
көстәрир ки, инсанын өз фәәлий-
йәт об'ектинә гаршы мүнәсибәти
онун башға адамлар, чәмиййәтә,
ичтимай әхлаг нормаларына гаршы
мүнәсибәти илә һәмишә говушуб
бирләшир, үзәи әләгәдә олур.

Инсан фәәлийәтинә гиймәт вер-
пиркән әхлагыш дәрин ичтимай ма-
һийәтини ачан совет психоложиси
бихевиоризмдән әсаслы сурәтдә
фәргләнир. Бихевиоризм, әхлагы ял-
ныз заһири гычыгланмая гаршы за-
һири реакцияларын мәчмуу адлан-
дырдыгы һалда совет психоложи эл-
ми әхлагын ичтимай көкләрини
ачыр.

Лакин әхлагын дәрин ичтимай
маһийәтини ачмаг үчүн фәәлийәт-
тин мотивләрини (әсасларыны) өй-
рәнмәк, ичтимай-мәһзәи мотивләр-
лә дар—шәхси суб'ектив мотивләр
арасындакы нисбәти ачмаг лазым-
дыр. Совет адамы әхлагынын
мотивләриндән данышыркән биз ял-
ныз онун хүсуси, шәхси мотивләри
ичтимай мотивләрә табә этмәйи
нечә өйрәнмәси илә дейил, бу ичти-
май мотивләрин онун үчүн нечә шәх-
си әһәмийәт газанмасы илә дә ма-
рагланырғ.

Демәк, инсан әхлагынын әсасла-
рыны тәһлил этмәк үчүн мүтләг мо-
тивләрин бу ичтимай чәһәтини ач-
маг лазымдыр. Бу исә ән чох шәх-
сиййәти онун коллективдәки башға
шәхсиййәтләрлә гаршылыгы әләгә-
синдә өйрәниркән айдын олур.

Макаренко язмышдыр: «Ингилаб-
дан әввәлки чәмиййәтдә инсанын
инсана гаршы мүнәсибәти фәрдин
фәрдә гаршы мүнәсибәти кими, йә'-
ни ики сәрбәст, мүстәгилл дүнянын
бир-биринә мүнәсибәти кими га-
лырды... Бизим педагожидә филан-
фамилйялы йолдашын тәрбийәсиндән
бир коллектив үзвүнүн башға кол-
лектив үзвүнә мүнәсибәтиндән да-
нышмаг олар. Бунлар сәрбәст де-
йилләр, бош бир мәканда тоз зәррә-

чийи кими фырланмырлар. бунлар өз вэзифэлэри вэ мүнәсибәтләрилә, коллектив гаршысында борчлары илә, коллектив гаршы намуслу мүнәсибәтләри илә, коллектив намина көрдүкләри ишлә коллектив бағлыдырлар. Бир коллектив үзләринин башга коллектив үзләринә бу мүнәсибәт мүнәсибәти тәрбиә ишнин гоюлушунда һәлләдич ер тутмалыдыр»¹.

Беләликлә, Макаренко коллективизм тәрбиәсини совет адамынын шәхсийәтинин тәрбиә этмәйин ән мүнүм вэзифәси кими ирәли сүрүр: «Бизим шакирдимиз, ким олурса олсун, һеч бир заман һәятда шәхси бир камиллийин тәк нүмунәси кими чыхыш эдә билмәз. О һәмишә вә һәр шейдән әввәл өз коллективинин үзү кими; ялныз өз һәрәкәтләри үчүн дейил, өз йолдашларынын һәрәкәтләри үчүн дә чавабдәһ олан бир чәмийәт үзү кими чыхыш этмәлидир».

Тамамилә айдындыр ки, совет кәңчинин шәхсийәтинин бу сон дәрәжәдә мүнүм чәһәтинин көрмәк, бу хүсусийәтин нечә яраныб инкишаф этдийини изләмәк үчүн һәмин шәхсийәти мүтләг коллектив ичәриндә өйрәнмәк ләзымдыр.

Шакирдин шәхсийәтинин өйрәнмәһин үчүнчү принципи бурадан доғур: шәхсийәти коллектив ичәриндә вә коллектив васитәсилә өйрәнмәк ләзымдыр.

Шакирдин коллективә вә айры-айры йолдашларына гаршы мүнәсибәтиндә шәхсийәтин бир сыра ән мүнүм чәһәтләри тәзаһүр эдир.

Ленинграддакы гыз мәктәбләриндән бирисиндә IX синифдә охуял Г. әлачыдыр. Мүәллимләр онун үмүми инкишафынын йүксәк сәвийәдә олдуғуну, яхшы истәдадыны, хүсусилә рязийәти көзәл билдийини, чох мүстәгилл мүнәкимә этдийини көстәриләр. Дәрс заманы өзүнү апармасында вә үмүмийәтлә мүәллимләрә гаршы мүнәсибәтдә һеч бир мәнфи һал муһәһидә эдилмә-

миндир: Г. заһирән тамамилә нәчиб вә тәрбиәлидир. Мүәллимләри Г.-нин ялныз өзүнә һәддиндән артыг архайын олмасыны гейд эдирдиләр. Лакин рәфигәләри Г.-ни ачыгдан-ачыға сәмирдиләр. Синиф рәһбәри буну дуяраг Г.-ни яхындан өйрәнмәйә башламыш, онун өз рәфигәләрилә гаршылыглы әләгәләрини диггәтлә изләмишдир. Айдын олмушдур ки, Г. өз синиф йолдашларына чох йүксәкдән бахыр, онлары йүнкүл дүшүнчәли вә мөһдуд адамлар һесаб эдир, онларла чығыра-чығыра данышыр, өз рәфигәләринин һәр һансы әтираз вә көстәришләрини кобуд сурәтдә рәдд эдир. Рәфигәләриндән бириси рязийәтдән, яхуд башга фәһндән баша дүшмәдийи вә я чәтһилик чәкдийи бир тапшырығы ондан сорушдугда Г. изаһ эдир, баша салыр, лакин һәмишә өз йолдашынын кеч аңламасына тәәччүб галдығыны ифадә эдир. Ичләларда о өз рәфигәләрини садәчә тәһгид этмәйиб, онларын нөгсанларыны кобуд сурәтдә мәсхәрәйә гоюр. Гызлар мәктәбин вә синфин намусу мөвзуунда инша языркән Г. өз синиф коллективи һагғында сон дәрәжә мәнфи фикирләр ирәли сүрүш, һәм синфин, һәм дә өзләринин намусуну горуюн рәфигәләри һагғында бөһтан демишди.

Әдәби муһәһисәләрдән бирисиндә синиф коллективинин Г.-йә гаршы мәнфи мүнәсибәти өзүнү хүсусилә кәскин көстәрмишди: гызларын чохусу онун худпәсәндлийиндән, өзүндән мүштәбиһ олмасындан, өзүнү коллективә гаршы гоймасындан, коллективин ичтимай ишиндә иштирак этмәк истәмәмәсиндән данышмышдылар. Г.-нин үмүмийәтлә һеч бир ичтиман тапшырығы еринә етирмәдийини демәк олмәз—о һеч вахт мә'рузә этмәкдән, яхуд сийәси мә'лумат вермәкдән вә я ичләсдә өз синиф йолдашларынын гүсурларына тәһгид атәшинә тутараг чыхыш этмәкдән боюн гачырمامышдыр. Бир сөзлә—Г. һәмишә зәһни чәһәтдән өз рәфигәләриндән үстүн олдуғуну көстәрмәйә имкан верән тап-

¹ А. Макаренко, Коллективдә мүнәсибәтләр, үслуб вә аһәнк.

шырыглары мэмнунийэтлэ еринэ етирмишдир. Күндэлик ади ишлэрдэ, синфи тэмизлэмэкдэ, бинаны хазырламагда иштирэк этмэйэ кэлдикдэ исэ Г. бүтүн бунлары өзүнэ лайиг иш хесаб этмирди.

Синиф рэхбэри Г.-нин шэхсий-йэтиндэки бу чэхэтлэрэ вахтында диггэт вермиш вэ онун хэстэ эһвал-рунийэсинин хөклэрини тапмаг, ону енидэн тэрбийэлэндирмэк үчүн бөйүк иш апармышдыр. Биз бу иш хагында этрафлы данышмайыб ялныз ону гейд этмэк истэйирик ки, артыг Х синфин эввалы үчүн Г.-нин синифдэ вэ айры-айры рэфигэлэри гаршысында өзүчү апармасы кэскин сурэтдэ дэйишди. Буна мувафиг олараг Г. илэ синиф арасындакы гаршылыгы элагэлэр дэ дэйишди. Х синифдэ артыг Г. илэ синиф арасындакы көһнэ айрылыг, зиддийэт йох олду. Г. өз тэшэббүсү илэ нэинки рэфигэлэринин дэрсинэ фэал сурэтдэ көмэк эдир, һэтта тэсэрруфат ишлэриндэ дэ эйни фэаллыгла иштирак эдирди. Синиф рэхбэри илин ахырында мэктэбдэн ялныз дэрс э'лачысы дейил, эйни заманда яхшы совет кэнчи бурахдыгыны да ачыг алынла, тэмиз вичданыла дейэ билэди. Һазырда Г. али мэктэбдэ охуор, о э'лачы вэ фэал ичтиман ишчидир.

Г. эһвалаты шакирдин эхлагындакы бу чэхэтэ вахтында диггэт вермэйин нэ гэдэр бөйүк эһэмийэтэ малик олдуғуну айдын көстэрир. Мүэллим шакирдлэ коллектив арасындакы элагэйэ, гаршылыгы мүнасибэтэ фикир вермэли, бу мүнасибэтин инкишафыны излэмэлидир. Шакирдлэ коллектив арасындакы мүнасибэт шэхсийэтин бир сыра мүнүм хассэлэрини ачмаға имкан верир.

Шакирдин коллективэ вэ йолдашларына гаршы мүнасибэтдэн данышаркөн нэзэрэ алмаг лазымдыр ки, бу мүнасибэт бэсит дейил, мүрэккэбдир, чохчэхэтлидир вэ мүхтэлиф шэкиллэрдэ тэзаһүр эдэ билэр.

Эввалэн, бизи шакирдин бүтүн синиф коллективинэ гаршы мүнасибэти марагландырмалыдыр: о, синфин ичтимаи һэатында нечэ иштирак эдир, синфин мүвэффэгийэтэ вэ нөгсанларына нечэ бахыр, онда өз синфи үчүн, синфэ верилмиш тапшырыглар үчүн мäs'улийэт хисси вардырмы, синиф отагынын тэмиз вэ гайдада олмасына чалышырмы вэ и. а.

Икинчи, истэр синифдэ, истэрсэ үмүмэктэб миясында ичтиман тэшкилатларын (шакирд, пионер, комсомол тэшкилатларынын) ишинэ гаршы шакирдин мүнасибэти олдугча мүнүм эһэмийэтэ маликдир. Шакирдин чох мүнүм кейфийэтлэри—онун өз фэалийэтини башгаларынын фэалийэтилэ багламаг, элагэлэндирмэк бачарыгы, коллектив тэрэфиндэн ирэли чэкилмиш йолдашына табе олмаг, башгаларынын фэалийэтини тэшкил этмэк габалийэти вэ саирэ кейфийэтлэри мэхз бурада эн мүтэшэккил шэкилдэ тэзаһүр эдир.

Нәһайэт үчүнчү мäsэлэ ондан ибарэтдир ки, мүэллим шакирдин өз айры-айры йолдашларына гаршы мүнасибэтини дэ, онун кимэ рэгбэт бэслэдийини, кими севмэдийини, кимлэ достлуг этдийини дэ билмэлидир. Бу нөгтейи-нэзэрдэн айры-айры шакирдлэр арасында ади йолдашлыг мүнасибэтлэри чэрчивэсиндэн конара чыхан вэ достлуг мүнасибэти кими сөчийэлэндирилэ билэн даһа интич вэ даһа яхын элагэлэри өйрөнмэк дэ мүнүм мäsэлэди. Шэхсийэтин мүэйэн хүсүсийэтлэри һэлэ онун дост сечмэсиндэ тэзаһүр эдир. Бундан башга бир чох һалларда иш ялныз ики йолдаш, яхуд ики рэфигэ арасындакы достлугла гуртармыр. Синиф коллективи ичэрисиндэ чох вахт бир нечэ йолдашдан ибарэт кичик дэстэлэр эмэлэ кэлир. Бу дэстэлэрдэки йолдашлар бир-бирилэ бүтүн башга синиф йолдашларына нисбэтэн даһа сых багы олурлар. Һэммин кичик коллективлэр эн мүхтэлиф интереслэр вэ биркэ чалышмаг эсасында эмэлэ кэлир вэ үмүми синиф коллек-

тивинэ гаршы мұхтәлиф мұнасибәт-дә ола билірләр. Бу мұнасибәт һәр иһейдән әввәл «кичик коллективин» мәгсәдиндән, кәтүрдүйү истигамәт-дән асылыдыр: һәркаһ бу коллективә топлашанлары бир ердә дәрс охумаг, тәлимдә бир-биринә көмәк этмәк, синифлән харнч мәшғәләләрдә, яхуд ичтиман ишдә биркә иштирак этмәк, һәр һансы мә'рузә, мұһазирә, тамаша вә саирәләрә бир ердә кедиб бунлары мұзакирә этмәк бирләшдирисә, белә кичик коллектив-ләрин фәалийәти бүтүн синиф коллективинин бирлийини вә үмуми (коллектив) фәалийәтини даһа да мөһкәмләдир. Бунун әксинә, һәркаһ «кичик коллектив» синфин вә мәктәбин мәнәфеи илә һеч бир яхынлығы олмаян мейлләр (зияфәтләрә, модалы палтарлара, яхуд сач һөрмәләрә, бә'зән шүбһәли мәчлисләрдә «романтик» мәчәралара биркә уймаг кими мейлләр) бирләшдирисә белә коллектив өз үзвләрини синифдән узаглашдырыр, синфин бирлийини вә ваһид мәгсәдә доғру үмуми, ардычыл һәрәкәтини позур.

«Кичик коллективләрин» бүтүн синифлә гаршылығлы мұнасибәтин.тә синиф коллективинин өзүнүн мүтәшәккилийи вә мәгсәд ардычыллығы да мұһүм рол ойнайыр. Бизим мушанидәләримиз кәстәрир ки, яхшы тәшкил олунмуш, айдын вә йүксәк мәфкурәви истигамәт кәтүрмүш синиф коллективиндә «кичик коллективләр», сых бирлийи вә достлуғу олмаян гейри-мүтәшәккил синифләрдәкинә нисбәтән тамамилә башга әсас үзәриндә әмәлә кәлирләр.

Шакирдин шәхсийәтинин коллектив ичәрисиндә нечә тәзәһүр этдийини өйрәниркән биз коллективин фәалийәтинин хусусийәтләрилә дә марагланмая билмәрик. Айры-айры шәхсийәтләрин тәрбийәси бүтүн коллективин тәрбийәсилә айрылмаз сурәтдә бағлыдыр. Макаренко языр: «Биз айры-айры шәхсийәтләри тәрбийә эдирикән бүтүн коллективин тәрбийәси һаггында дүшүнмәлийик. Тәчрүбәдә бу ики вәзифә ялныз бир-

ликдә вә ялныз бир үмуми үсулла һәлл әдиләчәкдир. Бизим шәхсийәтә кәстәрдийинмиз тә'сир әйни заманда мүтләғ коллективә кәстәрилән тә'сир олмалыдыр вә бунун әксинә, бизим коллективә кәстәрдийинмиз һәр бир тә'сир әйни заманда коллективә дахил олан һәр бир шәхсийәтин тәрбийә әдилмәси олачакдыр»¹.

Тәрбийәчини бурада епә ялныз бүтүн синиф коллективи дейил, әйни заманда она дахил олан айры-айры коллективләр дә—комсомол дөстәси, пионер мангалары, нәһәйәт һәлә чох заман өзбашына ахынла, синиф рәһбәринини вә мұәллимләрини кифайәт гәдәр тә'сир олмәдан тәшкил әдилән кичик коллективләр дә марагланмалыдыр. (1) бири тәрәфдән тәрбийәчи синфә нисбәтән даһа бөйүк олан коллективин — мәктәб коллективинин вә онун ичтиман тәшкилатларынын фәалийәтилә дә марагланмалыдыр. Мәктәб коллективи вә онун ичтиман тәшкилатлары кәччләрин шәхсийәтинин мөһкәм шәкил алмасында (формалашмасында) олдүгә мұһүм рол ойнайырлар. Макаренко языр: «Һәр бир шакирд ялныз өз кичик синиф даирәсинин мәнәфеи илә яшамамалы, үмуми мәктәб ишләриндән руһланмалы, мәктәбин үмуми севинчинә шәрик олмалыдыр... Ялныз ваһид мәктәб коллективин яратмагла ушаг шүүрунда тәнзим эдичи тәрбийәви амил олан ичтиман рә'йин бөйүк гүдрәтини оятмаг мұмкүндүр».

Шакирдин коллективә гаршы әләгәсини айдылашдырмаг үчүн йолдашларынын һәмин шакирдә нечә мұнасибәт бәсләдикләрини изләмәйин сон дәрәжә бөйүк әһәмийәти вардыр. Чох вахт йолдашларынын шакирдә нечә әләгә бәсләдийини өйрәнмәк сайәсиндә һәмин шакирдин шәхсийәт вә сәчийәсиндәки бир чох мұһүм чәһәтләри ачмаг мұмкүн

¹ А. Макаренко. Коллективдә мұнасибәтләр, үслүб вә аһәнк.

олур. Юхарыда кәтирдийиңиз мисалдан көрүндүйү кими, тәрбийәчи чох исте'дадлы вә заһирән там интизамлы бир шакирд олан Г.-нин шәхсий-йәтнәндики олдуғча мүнүм мәнфи хусусийәти мәһ гызларын Г.-йә гаршы мүнәсибәтиндән баша дүшә билмишдир. Демина йолдашчы кәстәр-дийи Лида әһвалатында да мүәллимләр гызларын Лида гаршы мүнәсибәтини вахтында диггәт версәй-диләр онун заһирән «нәчиб» әхлагы архасында кизләнән гүсурлу дахили мейлләри — мотивләри хейли тез ача биләрдиләр.

Г.

Шакирдин шәхсийәтини өйрәнмәйин дөрдүнчү принципи шәхсийәти инкишафта өйрәнмәйи тәләб әдир.

Шакирдин ялныз букүнү һалыны көрмәк кифайәт дейилдир; онун нәйә доғру ирәлиләдийини, шәхсийәтинин инкишаф мейлләрини, онда нәйин инкишаф әдиб бөйүдүйүнү вә нәйин өлүб кетдийини көрмәйин бөйүк әһәмийәти вардыр. Совет кәңчилини шәхсийәтини онун формалашдығы (йә'ни мөһкәм шәклә дүшдүйү, мөһкәм сәчийә газандығы) дөврлә өйрәниркән һәмишә нәзәрә алмаг лазымдыр ки, совет адамынын шәхсийәти енилийин көһнәликлә кәркни мүбаризәси шәраитиндә мөһкәмләнир, бир тәрәфдән совет вәтәндашынын ени көзәл хусусийәтләри, о бир тәрәфдән ялныз көһнә идеяларда дейил, һәтта көһнә һисс, арзу, адәт, сәчийә хусусийәтләриндә белә тәзаһүр әдән капитализм галығлары арасында кәркни мүбаризә кедир. Она көрә шакирдин шәхсийәтинин һарая, нәйә доғру инкишаф әтдийини вә бу инкишафын бизә лазым олан истигамәтдә кетмәсинә нәйин мане олдуғуну көрмәк лазымдыр.

Лакин буну көрмәк о гәләр дә асан дейилдир. Мүәллим шакирди һәр күн көрдүйүнә бахмаяраг чох вахт онда әмәлә кәлән «хырда» дәйишикликләри һисс әтмир. Мүәллим бә'зән дүнәнки ушағын букүн артыг кәңч оғлан, я гыз олдуғуну, «яша долдуғуну» (вә онуида яшлы адамлар кими данышыб дурмағы

тәләб әтдийини) белә вахтында көрә билмир. Ялныз шакирд мүәллимин һәмни шакирд һаггында көһнәлиш тәсәввүрүнә уйғун кәлмәйән бир һәрәкәт әтдикдә, яхуд' яй тә'тиндән сонра мәктәбә бығ ери тәрләмиш кәлдикдә мүәллим өз шакирдиндә әмәлә кәлмиш дәйишиклини тәәччүлә «кәшф әдир».

Шакирдин шәхсийәтини һәрәкәтдә, инкишафта өйрәнмәк вәзифәсилә әлағәдар олараг онун (шакирдин) үзәриндә педагожи нәзарәти, мушаһидәни, сәнәдләрдә әкс әтдирмәк, гейдә алмаг мәсәләси хусуси әһәмийәт газаныр.

С. М. Ривес мәктәбин тәлим-тәрбийә иши просесиндә шакирдләрин өйрәнилмәсинә аид мәғаләсиндә тамамилә дүзкүн бир мәсәлә ирәли сүрүр. Бу, шакирдләрин өйрәнилмәси системиндә педагожи хасийәтнаманин ролу мәсәләсидир. С. М. Ривес мәктәбдә һәр бир шакирд үчүн үч типдә хасийәтнамә тәртиб әтмәйи зәрури сайыр: биринчи хасийәтнамә мүәллим тәрәфиндән шакирд I синифдән II синфә кечиркән тәртиб олунур; икинчи тип һәр ил биринчи хасийәтнамәйә әдилән әләвәләрдән ибарәтдир, бу әләвәләрдә бир ил әрзиндә шакирддә әмәлә кәлмиш дәйишикликләр, онун нечә ирәлиләмәси гейд олунур; үчүнчү тип хасийәтнамә VII вә X бурахылыш синифләринин шакирдләри үчүн тәртиб олунараг онларын тәлим-тәрбийәсинә екун вурур. Шакирди мүнтәзәм сурәтдә өйрәнмәк әсасында мүнтәзәм олараг тәртиб әдилән хасийәтнамәләр Ушинскинин тәләбини еринә етирмәйә көмәк әтмәлидир. Ушински мүәллимдән шакирдин хасийәтинин тарихини билмәйи тәләб әдирди.

Лакин бир мәсәлә индийәдәк һәлл олунмамыш галыр: бу үч типли хасийәтнамәләрин һәр бири нәйә әсәсән вә нечә тәртиб әдилмәлидир. Бизә белә кәлир ки, бу ишдә ялныз мүәллимни яддашына архаланмаг дүз дейилдир. Мүәллим шакирдин бир ил әрзиндәки бүтүн һәрәкәтләрини ядын-да сахлая билмәз. Синфин һәятын-

дан вә айры-айры шакирдләрнн эхлагыннан бир чох кичик фактлар һәтта ән диггәтлн мүәллимнн белә ядыннан чыхыр. Мәһз буна көрә мүәллим, тәрбийәчн өз күндәлик мүшәһидәләрннн хүсуси тәрбийә күндәлийннә гөйд этмәдидир.

Ғабагчыл мәктәпләримизнн бир чох синиф рәһбәрләри вә мүәллимләри тәрбийә күндәлийнн язырлар. Лакнн тәәссуф ки, һәлә бүтүн синиф рәһбәрләри вә мүәллимләр бунун әһәмиийәтинн айдын дәрк этмәмишләр. Тәрбийә күндәлийнн һәм тәрбийәви ишн дүзкүн тәшкил этмәк, һәм дә һәр бир шакирдин «хасийәт тарихинн» билмәк үчүн бәйүк әһәмиийәтә малик олан сәнәддир.

Тәрбийәчиннн күндәлийнн ади гөйд китабчасыннан ибарәтдир. Бурая һәр күнүн ахырында ашагыдакы мәсәләләр языллар: синфин һәятннда баш верән ени һадисәләр, шакирдләрнн айры-айры һәрәкәтләри, тәрбийәчиннн мүшәһидәләри вә бу мүшәһидәләрдән чыхардыгы бә'зи нәтичәләр. Тәрбийәчн һәтта илк бахышда мүһүм көрүнмәйән хырда фактлары белә гөйд этмәдидир, чүнкү кәләчәклә башга гөйдләрлә мүгайисәдә бу фактлар чох мүһүм әһәмиийәт газана биләр.

Мүмунә үчүн 203 нөмрәли Ленинград оғлан мәктәбиннн ән яхшы синиф рәһбәрләрнндән бири олан В. М. Д.-ннн күндәлийннндән бә'зи гөйдләрнн веририк:

«23/Х. Букүн хоша кәлмәйән бир һадисә баш верди. Олег Ш. вә Миша В. бир-бирилә вурешдү. Мәни фактын өзү дейил, ушаглар арасындакы гаршылыгы әләгә һәйәчана кәтирдү—бә'зи ушаглар Олегә пис әләгә бәсләйирләр. Бунун сәбәбләриннн өйрәнмәк лазымдыр. Олег әлачыдыр. Бәзиләрнннн пахыллыг этдийнндән шүбһәләнирәм. Сеня Л.-ннн мүнасибәти сә даһа мурәккәбдир, онда пахыллыг һиссиндән (бу, шәксиз, вардыр) әләвә нә исә чох пис бир чәһәт дә вардыр...».

Бир һәфтә сонра һәмнн мөвзуа аид ени гөйдләрнн охуруг: «...Ш.-ә гаршы һүчумлар енә давам әдир. О,

синифдә һамыдан бөйүкдүр, ону «шалбаи» адландырырлар. Дәстә илә онун үстүнә атылыр, бир-биринн йыхыр вә шүбһәсиз бу һәрч-мәрчликдә она даһа чох зәрбә вурурлар. Бүтүн бунлар зарафат кими гәләмә верилр. Лакнн бу «зарафатлар» ону сон дәрәчә һәйәчана кәтирир. Буна бахмаяраг о өзүнү мөһкәм сахлайыр—пәрт олдуғуну билдирмәйиб зарафатлашыр. Буна сон гоймаг лазымдыр. Бәс башчылары кимдир? Айдынлашдырмаг лазымдыр.».

Ики һәфтәдән сонра ени гөйдләрнн охуруг: «Валидейнләр ичласы олду. Чох марагы кечди. Синфин һәят вә «фаалийәти», ушагларын эхлагы вә гаршылыгы әләгәләри һаггында әтрафлы данышдым. А.-нын анасы да Кеняда Олег Ш.-йә гаршы пахыллыг һиссин олдуғуну һисс этмишдир. Мән ушагларын Олегә гаршы әләгәләринннн хейли яхшылашдығыннн севинчлә гөйд этдим. Валидейнләр дә буну тәсдиг этдиләр. Доғрудандамы бүтүн ишләрнн бәшчысы Сеня Л. имиш? Инди о хәстәдир, мәктәбә кәлмир вә һәр шей өз гәйдасында, өз ериндәдир.».

Беләликлә күндәликдәки гөйдләр мүәйән тәрбийәви вәзифәни һәлләтмәк үчүн синиф рәһбәрннә ярдым көстәрир. Бунулла барабәр һәмнн гөйдләрдә шакирдләрнн «хасийәтләриннн тарихинн» тәртиб этмәк үчүн сон дәрәчә мүһүм фактлар әкс олунур.

Орта вә юхары синифләрдә рәһбәрнн күндәлийнн илә барабәр синфин бүтүн мүәллимләриннн шакирдләр үзәриндә мүшәһидәләрннн үмүмиләшдирмәк лазымдыр. Бунун үчүн мүәйән вахтларда тәрбийәви ишнн мүхтәлиф мәсәләләри үзрә мүәллимләрин V синиф ичласлары чағырылмалыдыр. Синиф рәһбәри күндәликдәки мүхтәлиф гөйдләрнннн вахташыры енидән охуюб мүгайисә эдәрәк, башга мүәллимләрин мүшәһидәләрннн нәзәрә алараг һәр бир шакирдиннн нечә инкшаф этдийнн, онун шүүрунун нечә мөһкәмләшдирнн һаггында дүзкүн тәсәввүрә ма

лик олур. Синиф рəһбəri белəликлə өлкəминин кəпч вəтəндəшыннын сə чийəсинин нечə – яраныб мəһкəм-лəндийини ардычыл сурəтдə излəйə билir.

Д.

Шакирдин шəхсийəтинин өйрəн-мəйин бешинчи принципи дə бу тə-лəблə—кəнчин шəхсийəтинин инки-шафдə, хэрəkəтдə кəрмək тəлəбилə əлəгəдардыр. Шакирдин шəхсийə-тинин өйрəнмəйин бешинчи принци-пини белə ифадə этмək олар: инсанын яхшы тэрəфлəринин кəрмəйи, тап-магы, «инсандəкы яхшы чəхəтлəри лайиһəйə салмагы (йə'ни нəзəрдə тутмагы, инкишаф этдирмəйи)» ба-чармаг лəзымдыр.

Макаренко языр: «Инсандəкы ях-шы чəхəтлəри кəрмək хəмишə чə-тиндир... Инсанларын чанлы вə кун-дəлик ади хэрəkəтлəриндə, хусусилə аз-чох гeyри-сағлам коллективдə бу яхшы чəхəтлəри кəрмək демək олар ки, мумкун дейилдир, бурадə яхшы чəхəтлəр кундəлик хырда мубаризə илə хəддиндэн чох өртүлмүш олур, чари мунағишəлэр ичиндə кəздэн итир. Инсандəкы яхшы чə-хəтлəрин лайиһəсини дүзəлтмək лə-зым кəлир вə педагог буну этмəйə борчлудур. Инсанда даһа яхшы, да-һа күчлү, даһа кəзəl хусусийəт-лəрин лайиһəсини тəртиб этмək ба-чарығыны Горкидэн өйрəнмək лə-зымдыр».

Лакин яхшы чəхəти кəрмək онун гаршысында вəлєһ олуб архайын-лашмаг дейилдир. Яхшы чəхəти кəрмək она архаланараг инсаны тəрбийə этмək үчүн, инсанын өз мəнфи чəхəтлəринин арадан галдыр-масына ярдым кəстəрмək үчүн лə-зымдыр.

Макаренко давам эдэрək языр: «Горки инсандəкы мүсəт гүввəлə-ри кəрə билir, лəкин о, һеч бир за-ман бу мүсəт гүввəлэр гаршысын-дə вəлєһ олмур, һеч бир заман ин-сана гаршы өз тəлəбини азəлтмыр вə һеч вахт эн сəрт мəзəммəтдэн чəкинмир»¹.

¹ А. Макаренко, *Өз тəчрүбəмдэн бə'зи педагоғи нəтичəлэр*.

Инсанын дүзкүн тəрбийə олунма-сы, əхлагында вə сəчийəсиндəки мəнфи чəхəтлəринин арадан галды-рылмасы үчүн онун яхшы чəхəтлə-рини кəрмəйин бөйүк əһəмийəти ашағыдакы мисаллардан хусусилə айдынлашыр:

Ленинградын Дзержински райо-нунда N нөмрəли гыз мəктəбинин IX синфиндə охуян Н. (эвакуациядан гайытдыгдан сонра) мəктəбə кəлэн андэн өзүнү синиф коллективинə гар-шы гоймушдур. Синфин вə мəктəбин-намусу һаггында яздыгы иншада о, ачыг э'тираф этмишдир: «Мəктəбин-һəяты мəни гəтиййэн марағландыр-мыр». Синфин һələ биринчи ичласында исə о, даһа сəртликлə демиш-дир: «Мəним ичласлара кетмəйə шəх-тым йохдур. Умумийəтлə мənə элə-кəлir ки, һеч кəсин мəнимлə иши олмамалыдыр». Синиф рəһбəri (юха-рыда шакирд Г.-нин əһвалаты илə əлəгəдар оларəг кəстəрдийинмиз си-ниф рəһбəri) бу сөзлəрин ырхасында кə исə шəхси бир драма кизлəндийи-ни дərһал һисс этмишди (сонралар мə'лум олмушдур ки, Н.-ин айлəсин-дə бөйүк нифаг вардыр вə һəят шə-раити чох ағырдыр). Синиф рəһбəri бу шəраитин айдынлашмасыны, хусу-силə дүзəлмəсини кəзлəйə билмəзди (Н. мұəллимлəрлə ачыг вə сəмини данышмагы хошламырды). Тə'хирə салмадан Н.-и енидэн тəрбийлəн-дирмəйə башламаг лəзым иди. Бунун үчүн Н.-ин һансы мүсəт, күчлү чə-хəтлəрини архаланмағын мумкун ол-дугуну тапмаг лəзым иди. Өз синиф йолдашлары илə əлəгəсиндə бə'зэн Н.-ин тəшкилатчылыг габилиийəти вə мейллəri нəзəрə чарпырды. Синиф рəһбəri гызын мəһз бу хусусийəтлə-рини архаланмагы лəзым кəрдү, мəһз бунлардан истифадə этди. Тəрбийəчи ригслə бағлы олан бир аддым атды —о, Н.-и синфин тəшкил этдийи мұ-самирədə сэрəнчамчы вəзифəсинə гойду, гайда-гануна бахмагы Н.-ə тапшырды. Тəчрүбə баш тутмады: Н. өз сорт сөзлəri илə нəшики си-ниф йолдашларыны өзүнə гаршы да-һа да гəзəблəндирди (оллар һələ син-фин биринчи ичласындакы чыхы-

шындан сонра Н.-э гаршы ачыглы идилэр), һатта башга синифлэрин мүсамирәйә кәлмиш гызлары илә дә дейишди. Синиф рәһбәри демәк олар ки, бүтүн ахшам Н.-ни янында дуруб онун һәдсиз-өлчүсүз «инзибати һәвәсһини» буховламага мәчбур олду. Эр-тәси күн синиф ичласында мүсамирәйә екун вурулурду. Гызлар Н.-ни өзүнү апармасыны кәскин тәнгид этдиләр вә Н. әтираф этмәйә мәчбур олду ки, доғрудан да өзүнү йүнкүл апармышдыр. Ләкин Н. бурадача көзләнилмәдән сәрәнчәмчы вәзифәсини хошладығыны вә кәләчәкдә бу иши она тапшырғалар өлдәсиндәч даһа яхшы кәләчәйинә әмин олдуғуну сөйләди. Н. өзү илә синиф арасында газымшы олдуғу учурумв мәһз бу андан ләғв этмәйә башлады. Н. бир чох ичтимаи ишләрдә иштирак этмәйә, тәдричән өз сәртлийиндән әл чәкмәйә башлады. Бунула янашы оларағ рәфигәләринин дә Н.-э гаршы мәнфи рәйи тәдричән дәйишди. Онунчу синифдә Н. фәал ичтимаи иши, өз синфинин бөйүк «вәтәнпәрвәри» олду, артыг синфини чох мөһрибан, шән вә сағлам коллектив адландырмага башлады. О, мәктәби гуртардыгдан сонра да өз мәктәб йолдашлары илә әләғәсини кәсмәди. Беләликлә синиф рәһбәри Н.-н тәрбийәләндирмәк вә нөгсанларыны арадан галдырмағ үчүн онун гәлбинә йол тапа билмиш, онун сағлам мейлләринә архаланмышдыр.

Һәмин синиф рәһбәри юхарыда әһвалатыны гисмән тәсвир этдийимиз шакирд Г.-йә тамәмилә башга чәһәтдән янашмышдыр. Г.-нин өз синиф йолдашларына гаршы сағлам вә дүзкүн олмаян мүһәсбәти тамамирә башга сәбәбдән ирәли кәлмишди. Артыг гейд этдийимиз ки, Г. варлы зиялы әиләсинин екәнә әркөйүн ушағы оларағ бөйүмүшдү. 12—13 яшында икән о, шишман, йөндәмсиз бир ушағ иди вә чох вахт башга гызлар она истәһза эдирдиләр (хүсусилә эвакуация дөврүндә). Г. зәһни чәһәтдән өз синиф йолдашларын-дан үстүн олдуғуну һиссә эдәрәк оларын күлүшләринә хүсусилә яныр,

һәйәчанланыр вә синфә гаршы гәзәбләнирди. О, Ленинграддакы еңи рәфигәләринә гаршы да мүәййән дәрәжәдә эйни мүһәсбәт бәсләмәйә, өз үстүнлүйүнү һәр вәһлә нәзәрә чарпдырмага башлады. Н. һаггында көтүрүлмүш тәрбийәви өлчү бурада ярамазды. Г.-ни тәрбийәләндирмәк үчүн даһа иңчә вә узун сүрән үсүл-лардан истифадә этмәк ләзым иди. Синиф рәһбәри бу ишдә Г.-нин күчлү чәһәтләринә—онун йүксәк сәвий-йәли зәһни инкишафына, элми марағ-ларына вә «педагожи дамарына» (бәлкә дә мүшәһидә эдилмәкдән даһа чох күманла танылан) архалапмағы гәрәра алды. Г. мәрузәләрә вә сияси мәлумат вермәйә бөйүк һәвәслә һазырлашырды, тәрси синиф йол-дашларына (онлағы чәтин баша дүш-дүкләри үчүн данлая-данлая) яхшы изаһ эдирди. Һәмин бу әсас үзәриндә Г. тәдричән, чох яваш-яваш синфә яхынлашмага башлады. Тәрбийәчи сәбр вә инадла Г.-ни коллективни мәнафәи илә яшамәга, ялныз «өзүнү көстәрмәк» мүмкүн олан ишләрдә дейил, көзә аз көрүнән күндәлик ади-ишләрдә дә иштирак этмәйә өйрәт-ди. Тәрбийәчи эйни дәрәжәдә әһ-миййәтли олан башга чәһәтә дә хү-суси диггәт верди. О, рәфигәләринин ялныз нөгсанларыны дейил, мүсбәт чәһәтләрини дә көрмәйи Г.-йә өйрәт-ди. Синиф рәһбәри Г.-ни яхшы кей-фиийәтләрини онун рәфигәләринә дә көстәрмәйә чалышды. О, бир-бирини гаршылыглы сурәтдә баша дүшмәк вә гаршылыглы һөрмәт әсасында Г. илә синиф арасында дүзкүн гаршы-лыглы әләғә яратмағ истәйирди. Юхарыда гейд этдийимиз ки, тәр-бийәчи буна мүвәффәгиййәтлә наил олмуш, Г.-нин әхлагында вә сәчий-йәсиндәки әсас гүсурлары арадан галдырмагда мүсбәт нәтичә әлдә этмишдир.

Е.

Нәһайәт, мәктәбдә шакирдин шәх-сиййәтини өйрәнмәйин алтынчы прин-сипи бу тәдгигатын педагожи исти-гамәтә (ардычыллыға) вә әмәли тә-сир гүввәсинә малик олмасындан ибарәтдир.

Шакирдин шэхсиййэтинин мүхтэ-лиф чэхэтлэринэ дүзкүн гиймэт вермэкдэ, онун инкишафынын эсас мейллэрини баша дүшмэкдэ, шэхсиййэтин эн мүхтэлиф чэхэт вэ хассолэри ичэрсиндэ эсас вэ бэллэдиичи хүсусиййэтлэри тапыб айырмаг бачарыгында, инсаанн яхшы кейфиййэтлэрини көрмэк вэ онун тэрбийя олунмасында һэмин кейфиййэтлэрэ архаланмаг бачарыгында бу принцип бөйүк эһэмиййэти варлыр.

Лакин шэхсиййэти өйрөнмөйин педагожи истигамэти (ардычыллыгы) анлайышы даһа кенниш мээмуна малликидр.

Педагожи мәгсэд ардычыллыгы мүэллимин башга бир мөһарэтиндэ да ифадэ олунмалыдыр. Мүэллим өз ишини элэ гурмалыдыр ки, кэнч нэслэ дүзкүн, коммунист тэрбиййэси вермэк үчүн шакидин шэхсиййэтинин өйрөнмөйин ялынз нәтичэлэриндэн дейил, һэтта мүмкүн олдуҗа бу өйрөнмә просесинин өзүндэн дэ истифада эдэ билсин.

Демэк тәдҗигатын конкрет методикасы бу нөгтеин-нәзәрдән сечилмәли, яхүд ишләнмәлидир. Сөһбәтлэрин, тәчрүбэлэрин вэ башга тәдбирлэрин мээмун вэ сәчиййэсини тәйин эдирикән илк нөвбәдэ бунларын тәрбийяви гиймәтинин, эһәмиййәтинин нәзәрэ алмаг лазымдыр.

Мәктәбдә апардығымыз мүшәһидэ вэ тәчрүбәләр көстәри ки, «мүчәрәд» мөвзуларда инша яздырмаг, яхүд достлуг вэ йолдашлыг һаггында, синфин шәрәфи һаггында мүбәһисә тәшкил этмәк вэ я ени мүасир п'еси, кино-фильм коллектив сурәтдә музакирә этмәк, нәһайәт, мараглы охучулар конфрансы чағырмаг—шакирдләрә педагожи тә'сир көстөрмәйин бүтүн бу нөв форма вә үсуллары эйни заманда шакирдлэрин һәр биринин психоложи хүсусиййәтлэринин, онларын шэхсиййәтлэринин нә кимн мейлләрлә формалашдығыны (мәһкәм шәклә дүшмәсини) дүзкүн баша дүшмәк үчүн эн зәнкин материал верир.

Лакин шэхсиййәти өйрөнмәкдә педагожи мәгсэд ардычыллыгы принци-

пини чох садэ баша дүшмәк лазым дейилдир. Педагожи мүшәһидәнин һәр бир аны мүтләг вэ бҗлаваситә һәр һансы бир тәрбийяви тә'сир көстөрмәлидир,—дейә дүшүнмәк сәһв оларды. Педагожи тәрбийяви тә'сир (о чүмләдән шакирдлэрин шэхсиййәтинин өйрөнмәклә элаҗадар олмаян тәдбирлэри) бир чох һалларда шакирдә даһа мүрәккәб йолларда бҗлаваситә дейил, мүэййән вәситәләрлә чатыр.

Шакирдлэрин шэхсиййәтинин формалашмасына бу чүр вәситәли тә'сир көстөрән тәдбирләрдән бириси (хүсусилә юхары синифләрдә) онлары өз йолдашларынын мүсбәт вә мәнфи кейфиййәтлэринә гиймәт вермәйә чәлб этмәклидр. Тәрбийяви иш дүзкүн гурулдугда бу тәдбир юхары синиф шакирдлэринин өз йолдашларынын вә өвләринин психоложисиндән дүзкүн баш чыхармаға өйрәдир. Бушун сәһәсиндә өзүнү шуурлу сурәтдә дәрк этмәйин мүһүм үнсүрү олан өзүнә (өз һәрәкәтлэринә) дүзкүн гиймәт вермәк габиллийәти дэ инкишаф эдир. Лакин өзүнә гиймәт вермөйин вә өзүнү шуурлу сурәтдә дәрк этмәйин бу инкишафы мүстәгилл мәгсэд ола билмәз. О өз нөвбәсиндә шакирдин коллектив һәлатында шуурлу вэ даһа фәал иштирак этмәсинә ярдым көстөрмәлидир.

Н. К. Крупская «Өз дүшүнчә вә һиссләринин шуурлу сурәтдә дәрк этмәк—даһа айдын дүшүнмәк вэ даһа дәрин һисс этмәк» үчүн ушаға ярдым көстөрмәйин зәрури олдуғуну гейд эдир: «Ушағын өз-өзүнү дәрк эдәрәк бу вәрдишлән башгаларынын дәрк этмәк үчүн, коллективлә даһа сых яхынлашмаг үчүн, коллектив ичәрсиндә башгалары илэ бирликдә бөйүмәк вә чийин-чийинә һәятын таминлә ени, долғун, дәрин вә бөйүк имтаһанларына доғру кетмәк үчүн истифада этмәсинә көмәк көстөрмәк лазымдыр»¹.

Юхары синиф шакирдлэри үчүн йолдашларынын фәкир вә һиссләри-

¹ Н. К. Крупская, Мәктәбдә бәдин тәрбийя. 1925.

ни, онларын һәрәкәтләринин мотивләрини (әсасларыны) вә онларын хәсыййәтләрини дүзкүн баша дүшмәйин даһа бөйүк тәрбийәви эһәмийәти вардыр: 1) бу, шакирдләрдә тәнгид вә өзүнүтәнгидин инкишафына көмәк эдир вә 2) онларда йолдашын шәхсийәтинә гаршы һөрмәт һиссн тәрбийә эдир. Мәһз она көрә шакирдләри өз йолдашларынын мүсбәт кейфийәтләрини дә көрмәккә өйрәтмәк мүһүм мәсәләдир. Онлар һәр бир шакирддә инсан вә йолдашы, өз синиф вә мәктәб коллективинин үзвүнү көрмәлидирләр, буну онлара өйрәтмәк لازымдыр.

Һәр бир шакирдин шәхсийәтинә гаршы мүәллимин мүнәсибәти олдуҗа мүһүм рол ойнайыр. Шакирдин шәхсийәтинә гаршы мүәллимин һөрмәти бу мүнәсибәтин әсасыны тәшкил этмәлидир. Педагоҗ һәр бир шакирддә «педагоҗи тә'сир объектн», «охумажн бир ваһид» дейил, кәнч совет адамынын инкишаф әдән чанлы шәхсийәтини көрмәлидир. Педагоҗун мүвәффәгийәтли тәрбийәви ишинин һәлләдичи шәртләриндән бириси дә бундан ибарәтдир. Бу әйни заманда, шакирдин шәхсийәтини өйрәнмәк ишиндә мүәллимин мүвәффәгийәтинин дә һәлләдичи шәртләриндән бирисидир. Һәркаһ мүәллим өз шакирдләринин әтибарыны газанмаг истәйирсә бу зәрури шәртә мүтләг әмәл этмәлидир.

Лакин гейд этмәк лазымдыр ки, шакирдин шәхсийәтинә һөрмәт әйни заманда һәмин шәхсийәтә йүксәк тәләбкарлыгла янашмаг дәмәкдир.

Макаренко азыр: «Инсана мүмкүн гәдәр чох тәләбләр вермәк, лакин бунулла бәрәбәр, она мүмкүн гәдәр чох һөрмәт дә кәстәрмәк — мәним

әсас принципим һәмишә бу олмушдур. Бизим диалектикамызда, мәһиййәт әтибарилә бу әйни шейдир: һөрмәт этмәдийимиз адамдан чох шей тәләб этмәк олмаз. Биз адамдан чох шей тәләб эдириксә бу өзү бизим һөрмәгимиздир. Мәһз тәләб этдийимиз үчүн, мәһз бу тәләб еринә етирилдийи үчүн биз инсана һөрмәт бәсләйирик»¹.

Мүәллимин өз шакирдләринә гаршы тәләбкарлығы шакирдләрин дә бир-биринә вә өзләринә гаршы тәләбкарлығыны артырыр; шакирдләрдә өз һәрәкәтләри үчүн мәс'улиййәт һиссини инкишаф этдирир.

Лакин тәләбкарлығын афрылмаз хусусийәтләриндән бириси верилмиш тәләбләрин нечә еринә етирилдийини мүнтәзәм сурәтдә, һәмишә йохламагдан ибарәтдир. Тәрбийәчһәр бир шакирди йохладығы кими, шакирдләр дә өзләрини йохламалыдырлар. Лакин шакирдин шәхсийәтини мүнтәзәм сурәтдә өйрәнмәдән тәрбийәчи бу чүр нәзарәт ярада билмәз.

Тәрбийәчинин фәалийәтиндә үзви сурәтдә бағлы олан бу ики чәһәт— шакирдин шәхсийәтини өйрәнмәк вә ону тәрбийә этмәк, бир-бирилә бу чүр мөһкәм алағәдәр олур.

Һәр бир педагоҗун мүһүм вәзифәләриндән бириси шакирдләри һәр күн диггәтлә мүшәһидә этмәк, онларын һәр биринин шәхсийәтини дәриндән өйрәнмәкдир, чүнкү педагоҗ тәрбийәчи кими, ушагларын рәһбәрлә вә досту кими онларын дүнјәкөрүшүнү камилләшдирир, һәятә гаршы мүнәсибәтини тәйин эдир, онларда совет вәтәндашынын—коммунизм гуручусунун зәнкин сәчиййәсинә ярадыр.

¹ А. Макаренко, *Өз тәҗрүбәмдә, бә'зи педагоҗи нәтичәләр*.